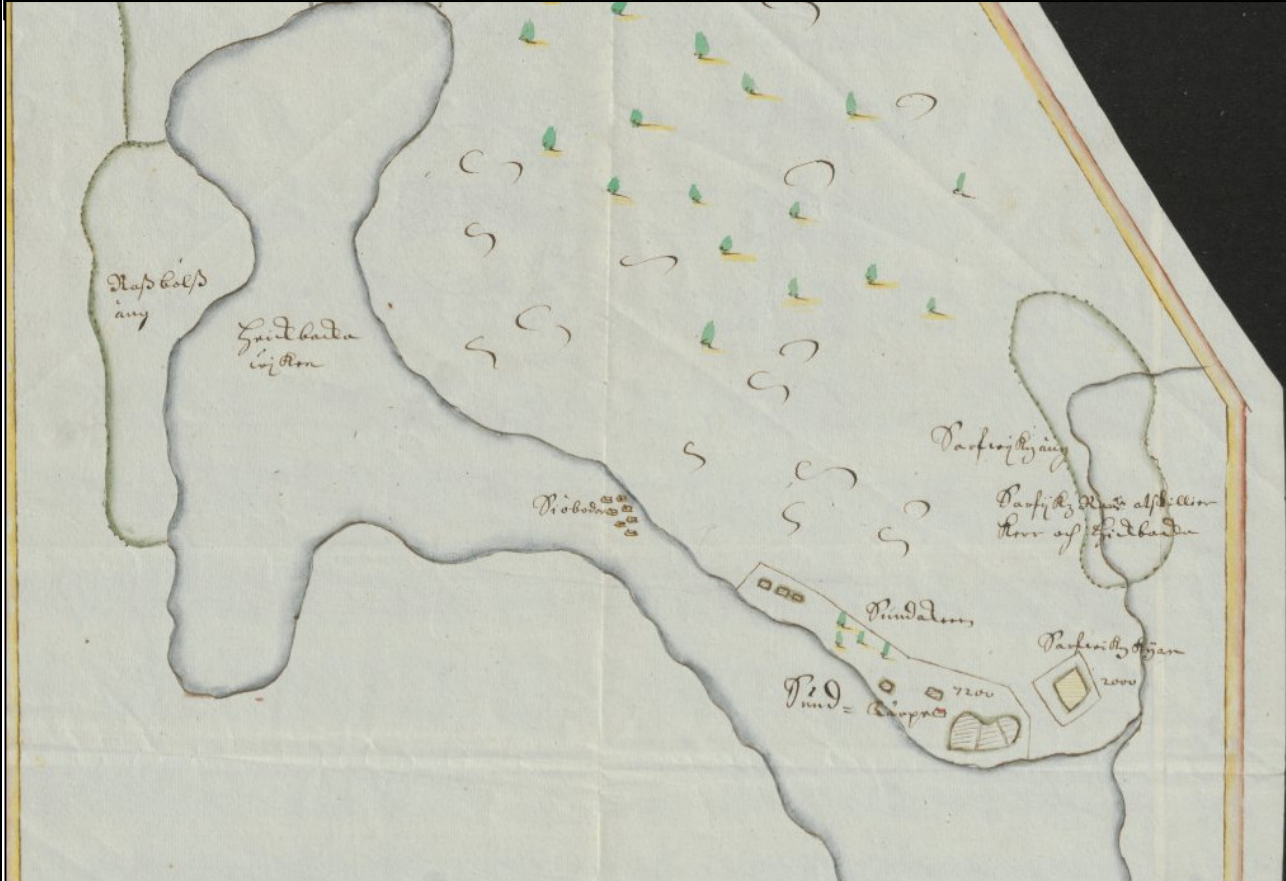


2015

Vanhat kartat ja arkeologinen inventointi: autioitunut asutus
isoajakoa vanhemmilla kartoilla



Sisältö

1. Johdanto	2
2. Isojakoa vanhemmat kartat	2
2.1. Maakirjakartat ja verollepanokartat	2
2.2. Mistä maakirjakarttoja ja verollepanokarttoja löytyy?	4
3. Vanhat kartat ja autioituminen	6
3.1. Mitä on autioituminen?.....	6
3.2. Autioituminen kartoilla	7
3.3. Kylätyypit kartoilla.....	11
3.3.1. Ryhmäkylä	12
3.3.2. Ryhmäkylä – raittikylä	13
3.3.3. Yksinäistalo.....	14
3.3.4. Hajakylä	15
3.3.5. Yhdistelmäkylä.....	16
4. Esimerkkejä autioitumisen merkintätavoista ja ilmenemismuodoista kartoilla	17
4.1. Värittämättömät ja väritetyt talonkuvat	17
4.2. Demografista, agraarista ja kameraalista autioitumista samalla kartalla.....	19
4.3. Kartoilla merkityt vanhat tonttimaat	20
4.4. Peltojen ja niittyjen keskellä olevat viljelemättömät kohdat.....	30
4.5. Peltoaitausten sisäpuolelle jääneet autiotontit.....	32
4.6. Kartoille merkitsemätön autioituminen	34
4.7. Paikannimet kertovat autioitumisesta.....	35
4.8. Vanhalla tonttimaalla on jäljellä vain osa kylän taloista	37
4.9. Naapurikylien jakamat autiotilat	38
4.10. Autiopyölit	41
4.11. Ulkokylänmaat	45
4.12. Torpat vanhoilla autiotonteilla.....	47
4.13. Peltoparit autiotontin indikaattorina	52
4.14. Karttaselostuksissa mainitut kadonneet kylät	54
5. Lähteitä ja kirjallisuutta	55

Lyhennykset

KA = Kansallisarkisto

SAY= Suomen asutuksen yleisluettelo

MHA = Maanmittaushallitus

MMA = Maanmittausarkistojen mittauskonseptit (kokoelma)

1. Johdanto

Maaseudun historiallisten asuinpaikkojen inventointiohjeen liitteessä esitellään esimerkkitapausten kautta sitä, miten autioituminen näkyy isojakoa edeltävillä kartoilla. Kyseessä ei ole kaikkiin karttoihin soveltuva ja kattava ohje. Päämääränä on enemminkin herättää arkeologit tarkastelemaan karttoja uudesta näkökulmasta ja kiinnittämään huomio käytössä olevien historiallisten kyläpaikkojen ohella autioituneeseen asutukseen. Esimerkkien kautta on mahdollista nostaa esiin vain rajattu määrä erilaisia autioitumisen merkintätapoja. Vaikka maanmittarit ovat Ruotsin valtakunnassa periaatteessa toimineet yhtenäisten ohjeiden mukaisesti, on heidän työskentelymenetelmissään suuria alueellisia ja ajallisia eroja. Tultaessa 1600- ja 1700-luvun vaihteeseen jopa samalla maanmittarilla saattaa olla käytössä useita eri tapoja merkitä autioitumista kartoilleen.

Tekstiä ovat kommentoineet tarkemmin Georg Haggrén, Andreas Koivisto, Helena Ranta ja Sirkka-Liisa Seppälä.

2. Isojakoa vanhemmat kartat

2.1. Maakirjakartat ja verollepanokartat¹

Suomen maaseudun kylien kartoittaminen käynnistyi varsinaisesti 1640-luvulla. Maanmittaustoimintaa ja kartoittamista säädeltiin 1600-luvulla laeilla, määräyksin ja ohjein. Maanmittarit saivat tarkat ohjeet muun muassa karttaväreistä: pellot oli merkittävä harmaalla, niityt vihreällä, suot keltaisella, puutarhat mustalla, järvet sinisellä, joet tummansinisellä, rajat punaisella, metsät tummanvihreällä ja mäet valkoisella. Karttaan tuli aina sisältyä myös selitysosa, ”*Notarum Explicatio*”, jossa kerrottiin kartalle kuvattujen talojen verotiedot. Näitä karttoja kutsutaan Suomessa maakirjakartoiksi niiden sisältämien taloudellisten ja verotuksellisten tietojen vuoksi. Maakirjakartat ovat oikeastaan kuvitettuja vero- eli maakirjoja. Harvemmin käytetty nimitys geometriset maakirjat on suora käänös niiden ruotsinkielisestä nimestä ”*geometriska jordeböcker*”.

Varsinaiset maakirjakartat laadittiin 1630–1650-luvuilla, ja niillä pyrittiin kruunun regaali oikeuksien eli päätösvallan valvontaan ja lisäämiseen. Maakirjakartoista puuttuvat tästä johtuen yleensä esimerkiksi aatelin verovapaat kartanot. Monista kartanoista laadittiin kuitenkin ajanjakson kuluessa maakirjakarttoja muodoltaan ja ulkoasultaan vastaavat kartat. Maakirjakartat kuvaavat kylien talojen tiluksia, peltoja, niittyjä, myllypaikkoja ja joskus myös metsiä. Kuten edellä todettiin, tilakohtaiset verotiedot on kirjattu kartan selitysosaan.

¹ Lähteenä on käytetty arkistolaitoksen Arkistojen porttia (http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Maanmittaushallituksen_uudistusarkisto) sekä Heikki Rantatuvan historialliset kartat sivustolla olevaa artikkelia Suomalaisen maanmittauksen kehittyminen 1600- ja 1700-luvuilla. (<http://www.vanhakartta.fi/maanmittaus%20ja%20kartografia/maakirjakartat>)



Vähä-Savon kihlakunnan Säamingin pitäjän Ritosaaren kylän 1640-luvun maakirjakartta. Karttalähde: KA MHA C 1 66–68.

Maanmittauskarttojen seuraavan ajallisen ryhmän muodostavat 1680-luvulta lähtien laaditut verollepanokartat. Ne liittyvät isoon reduktioon, jonka myötä kruunulle palautettiin aikaisemmin aatelisille lahjoitettuja alueita ja tiluksia. Tästä syystä verollepanokarttoja laadittiin yleisesti myös aatelisten kartanoista ja muista maaomistuksista. Lisäksi uudet kartoitukset olivat osa ruotujakolaitoksen toimeenpanemista. Kaiken kaikkiaan kruunun oli tärkeä tuntea kylien ja niiden talojen tilusalat, talojen maan luonto ja veronmaksukyvyttömät autiotilat.

Myös verollepanokarttoihin sisältyy kartan taloja kuvaava karttaselitys. Toisin kuin aiemmin karttaselityksessä on nyt mukana myös lyhyt kyläselitys, jossa maanmittari luonnehtii sekä kylän että sen talojen toimeentuloedellytyksiä. Arkeologien kannalta tärkeä muutos aiempiin maakirjakarttoihin on se, että verollepanokartoille on kirjattu varsin kattavasti peltojen, niittyjen ja rajojen nimet.

Verollepanokarttojen laatiminen keskeytyi Suomessa isonvihan ajaksi 1712–1721. Vuonna 1721 solmitun Uudenkaupungin rauhan jälkeen maanmittaustoiminta käynnistyi uudelleen. Verollepanokarttojen seuraajina olivat isojakokartat, joita alettiin laatia 1700-luvun puolivälin tienoilla. Isojakokarttojen käyttämistä arkeologisissa inventoinneissa ei pääsääntöisesti käsitellä tässä liitteessä.



Vuoden 1693 verollepanokartta Porvoon pitäjän Saxbyn kylästä. Karttalähde: KA MH B5 10/1.

2.2. Mistä maakirjakarttoja ja verollepanokarttoja löytyy?²

Maanmittaushallituksen (vuodesta 1994 Maanmittauslaitos) maakirjakarttoja ja verollepanokarttoja löytyy Kansallisarkistosta Helsingistä (Rauhankatu 17). Joistakin kartoista on jäljellä ainoastaan maanmittauskonsepti. Niitä on tallennettu Kansallisarkiston ja maakunta-arkistojen kokoelmiin. Isojakokarttoja ja muita nuorempia maanmittauskarttoja konseptineen ja asiakirjoineen löytyy myös Maanmittauslaitoksen arkistokeskuksesta Jyväskylästä³. Lisäksi alkuperäisiä vanhoja karttoja tiedetään olevan yksityishenkilöiden omistamina kartanoissa ja vanhojen kylien taloissa.

Osa maakirjakartoista ja verollepanokartoista löytyy Arkistolaitoksen ylläpitämästä ja viikoittain täydentyvästä digitaaliarkistosta (<http://digi.narc.fi/digi/dosearch.ka?o=0>). Digitaaliarkistosta ovat Maanmittaushallituksen uudistusarkiston Suomen vanhaan läänijakoon perustuvat uudistushakemistot eli luettelot maarekisterikylien alueilla tehdyistä maanmittaustoimituksista. Toistaiseksi vain osa maakirjakartoista ja verollepanokartoista on koottu digitaaliarkistoon ja se tarjoaa siten riittävän historiallisen karttapohjan arkeologisille inventoinneille vain joillekin Suomen alueille.

Kansallisarkiston Maanmittaushallituksen uudistusarkisto sisältää maanmittaustoimituksissa laadittuja puhtaaksi piirrettyjä maanmittauskarttoja ja niihin liittyviä asiakirjoja 1600-luvulta aina 1900-luvulle.

² Ks. myös Arkistojen portti, maanmittaushallituksen uudistusarkisto (http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Maanmittaushallituksen_uudistusarkisto)

³ Sähköpostiviesti Georg Haggrén 22.5.2015.

Uudistusarkistoon kuuluvat 1600- ja 1700-lukujen verollepanokarttojen ohella myös 1600-luvun maakirjakartat. Aineistoja käytettäessä on huomattava, että näiden karttojen maastomittaustoimitusten yhteydessä laaditut maanmittauskonseptit muodostavat oman arkistokokonaisuutensa, Maanmittausarkistojen mittauskonseptit (Kokoelma). Samoin Karjalan ja osia Savosta kattaneet Viipurin läänin verollepanokartat ovat erillinen arkistokokonaisuus, Maanmittaushallituksen verollepanokartat.

The screenshot shows the website interface for the Digital Archive (Digitaaliarkisto). At the top, there is a navigation bar with 'ARKISTOLAITOS' and buttons for 'HAKU', 'OHJEET', 'UKK', and 'PALAUTE'. Below this is a banner image of a historical map with the text 'DIGITAALIARKISTO'. On the left, a blue box titled 'LINKIT' contains links for 'Hakupalvelu', 'Käyttöohjeet', 'Viikon sisällä digitoidut asiakirjat', 'Digitointihanke 2009', 'Digitointihanke 2010', and 'Digitoinnin eteneminen'. The main content area shows search results for 'Maanmittaushallitus -arkistonmuodostajan arkistot'. A search filter is set to 'Arkistonmuodostaja: Maanmittaushallitus'. The results list six items: 'Maanmittaushallituksen maakirjat ja kruununmaaluettelot -arkisto', 'Maanmittaushallituksen kartat', 'Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma)', 'Maanmittausarkistojen mittauskonseptit (kokoelma)', 'Maanmittaushallituksen uudistusarkisto', and 'Maanmittaushallituksen verollepanokartat'. Navigation links 'edelliset', 'seuraavat', and 'kaikki' are provided for the results.

Digitaaliarkiston Maanmittaushallitus -arkistonmuodostajan arkistot-sivun näkymä eri karttakokoelmineen (<http://digi.narc.fi/digi/dosearch.ka?amtun=11231.KA.>)

3. Vanhat kartat ja autioituminen

3.1. Mitä on autioituminen?

Historiallisten kyläpaikkojen ja niihin vertautuvien yksinäistilojen muinaisjäännösstatuksen tärkeimpänä kriteerinä on joko täydellinen tai osittainen autioituminen. Torppien ja mäkitupien⁴ osalta kiinteiden muinaisjäännösten tulee olla kokonaan autioita. Ennen kuin siirrytään karttaesimerkkeihin, on siis syytä perehtyä siihen, mitä autioitumisella tarkoitetaan.

Autioitumista on mahdollista jaotella lukuisin eri tavoin. Autioitumisella voidaan tarkoittaa sekä asutuksen että viljelyn taantumaa. Se voidaan jakaa keston mukaan pysyvään ja tilapäiseen tai voimakkuutensa perusteella osittaiseen ja täydelliseen.⁵ Pohjoismaisen autiotilaprojektin 1970-luvulla käyttämä autioitumisen laatuun perustuva termistö on edelleen käyttökelpoinen arkeologeille. Sen mukaan autioituminen voi olla demografista, agraarista ja kameraalista. Demografinen autioituminen tarkoittaa asutuksen taantumista eli kylän tai talon asukkaiden pois muuttoa tai kuolemaa. Agraarisen autioituminen merkitsee peltojen jäämistä kesannolle ja niittyjen metsittymistä. Kameraalinen autioituminen on veromaksun laiminlyöntiä.⁶

Autioitumisen tyypit menevät usein päällekkäin. Sama tila saattaa olla autio sekä demografisesti, agraarisesti että kameraalisesti. Kukaan ei asu paikalla, viljele peltoja tai maksa veroja. Talo voi olla autio demografisesti, muttei taloudellisesti. Tällöin talo on kylmillään, mutta sen tilukset ovat päätyneet naapurin tai jonkun muun veronalaiseksi lisämaaksi. Talo voi myös olla asuttu, vaikka sen pellot ovat kesannolla ja niistä ei makseta veroja. Kameraalisesti aution tilan verot ovat maksamatta joko asutuksen tai viljelyn lakkaamisen vuoksi. Kun veromaksaja on joko kuollut tai muuttanut pois, eikä elinkeinoa enää harjoiteta, on kruunun ollut mahdotonta periä veroa. Toisaalta kameraalisiin lähteisiin merkitty autiotila ei välttämättä ole todellisuudessa demografisesti tai agraarisesti autio. Selityksinä voivat olla esimerkiksi joko veromaksajan epärehellisyys tai virkamiehen lahjominen. Yleensä taustalta löytyy kuitenkin köyhtyminen. Veronmaksaja asuu tilallaan ja viljelee maitaan, mutta veroja ei ole varaa maksaa, koska koko tuotanto kuluu elämiseen. Kameraalinen autioituminen saattaa ennustaa sekä demografista että agraarista autioitumista. Talonpoika perheineen joko menehtyy tai lähtee muualle. Tilanne saattaa muuttua, jos naapuri tai joku muu ottaa maat käyttöönsä ja verolle. Kameraalinen autioituminen on usein tilapäisilmiö; talo voi elpyä ja palata ns. normaalitilaksi.⁷

Keskiajan autioituminen näkyy 1500-luvun verokirjoissa autiopyöleinä, ulkokylänmaina, ulkokylänmiehinä ja kylien yhteisomistuksina. Lisäksi veroluetteloissa saattaa ilmetä autioituneita kyliä mm. niittyjen nimissä (esim. Tavastby äng). Tultaessa 1500-luvun jälkipuoliskolla erityyppisiä autiotiloja (öde, öde mantal, förfallit, arm

⁴ Mäkitupia ja muita vastaavia tilattoman väestön asunpaikkoja ei yleensä ole merkitty tai ainakaan nimetty 1600- ja 1700-luvun kartoille. Isojakokartoilla näkyy kuitenkin usein torppien kaltaisia pieniä ja nimeämättömiä rakennusryhmiä. Osa näistä on mäkitupia. Pääosa 1800-lukua edeltävistä tilattomien asunpaikoista on kuitenkin mahdollista paikantaa ainoastaan maastoinventoinneissa.

⁵ Mäkelä-Alitalo 1979, s. 14.

⁶ Mäkelä-Alitalo 1979, s. 14.

⁷ Mäkelä-Alitalo 1979, s. 14–15.

jne.) aletaan kirjata verokirjoihin systemaattisesti ja samalla laaditaan erillisiä autiotaluetteloita. Lisäksi yksittäisiä ulkokylänmaita esiintyy verokirjoissa vielä 1600-luvulla.

Keskiajalla autioituneet autiopyölit (sv. ödesböle) kuuluvat Suomen arvokkaimpiin asutushistoriallisiin muinaisjäännöksiin (Pyöleistä tarkemmin ks. s. 41). Ruotsin kielen böle on johdannainen bol-sanasta, joka puolestaan juontuu verbistä bo eli asua.⁸ Böle voi tarkoittaa laidunta, asutusta, tilaa, uudistilaa, torppaa ja joko kylän yhteismaalle tai ulkomaalle rakennettua tilaa.⁹ Autiopyölin olemassa olosta kertoo usein ainoastaan vanhalla kartalla oleva rajan, pellon, niityn tai muun paikan böle-nimi. On huomionarvoista, ettei böle-nimi välttämättä kerro asutuksesta, vaan sitä on käytetty myös pelkistä niityistä. Tosin ammoin autioituneesta kylästä voi 1600- ja 1700-lukujen kartoilla olla merkinä vain niitty.

Ulkokylänmaa tarkoittaa kylän alueella olevaa naapurikylien talonpoikien tai joskus myös rälssimiesten omistuksessa olevaa maata. Ulkokylänmiehet eivät yleensä asuneet siinä kylässä, missä heillä oli ulkokylänmaata. Toisinaan ulkokylänmaa on kuitenkin päätynyt samassa kylässä asuneen talonpojan käsiin. Maakirjoja analysoimalla ilmenee, että ulkokylänmiesten hallussa on ollut sekä autiotaloja että niiden osia. Esimerkiksi Helsingin pitäjän Heikkbyssä oli vuonna 1543 kolme talonpoikaa. Vuonna 1556 kylässä oli vain yksi talonpoika ja kuusi ulkokylänmiestä. Verolukujen perusteella kaksi tilaa oli autioitunut kokonaan ja kolmannestakin osa oli siirtynyt ulkokylänmiehelle.¹⁰ Porvoon pitäjän Björkbackaby oli puolestaan jo 1540-luvulla kokonaan ulkokylänmiesten omistuksessa¹¹.

3.2. Autioituminen kartoilla

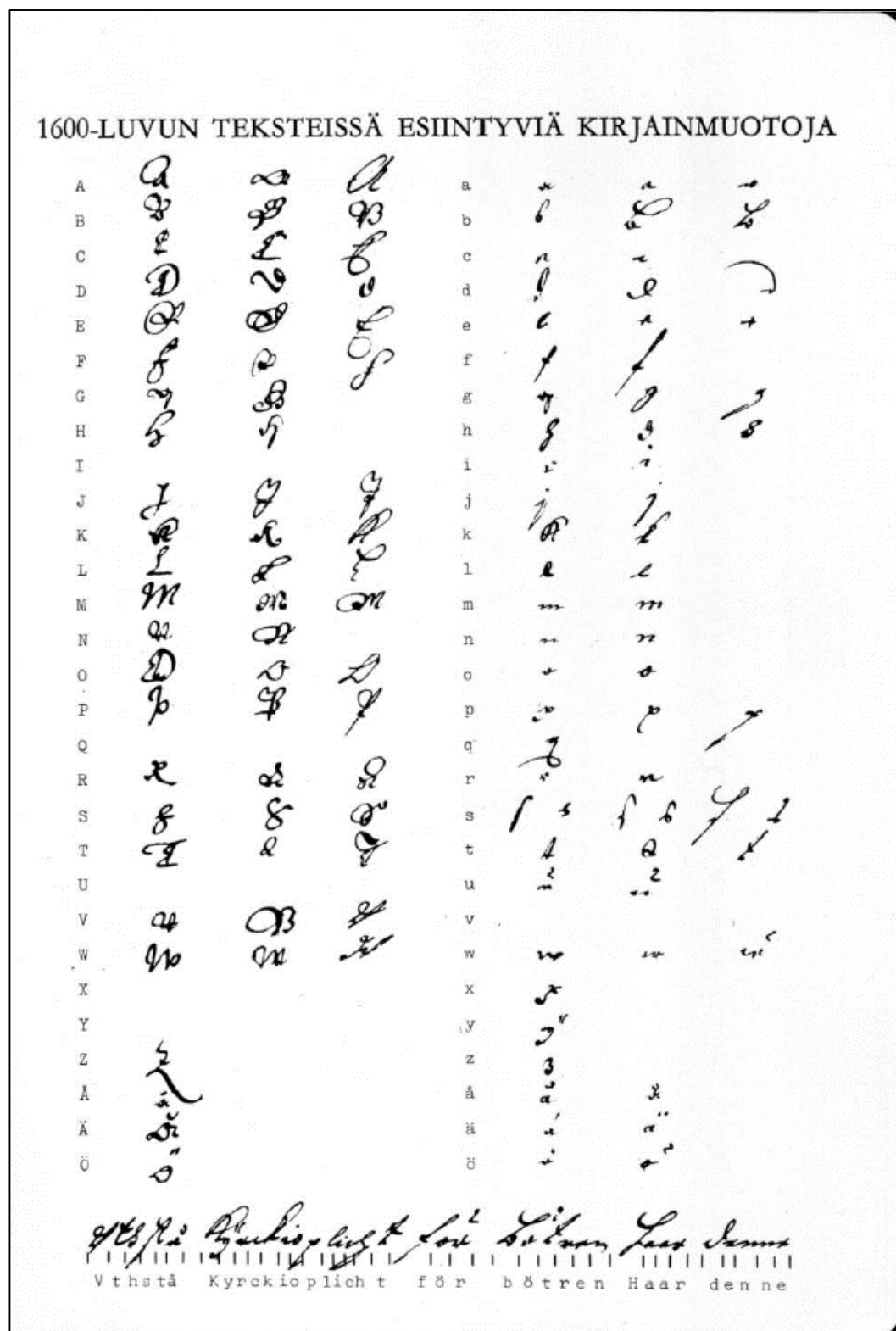
Vanhat kartat tulevat täysin ymmärrettäviksi vasta sen jälkeen kun ne asetetaan sijaintialueensa asutushistorian yhteyteen. Kartta-analyysi edellyttää kylän asutushistoriallisen muotoutumisprosessin hahmottamista vähintäänkin yleisellä tasolla. Karttaa ei myöskään saa käyttää ilman perehtymistä sen selityksensä, joka kertoo mitä maanmittari on kartalleen kuvannut. Lopulta vanhojen käsialojen tunteminen on olennainen ja erottamaton osa karttatutkimusta. Vanhoista käsialoista on nykyään saatavilla useita hyviä oppaita, kuten vuonna 2004 julkaistu Anneli Mäkelä-Alitalon Vanhat käsialat: avain Ruotsin ajan asiakirjoihin. Lisäksi useat tahot (esim. yliopistot, kansalaisopistot) järjestävät säännöllisesti vanhoihin käsialoihin liittyviä luentosarjoja ja kursseja. Vanhat käsialat tuntuvat aluksi vaikeilta, mutta ennen pitkään niiden lukemisesta tulee rutiinia. Yksinkertainen tapa oppia karttojen käsialoja on verrata vanhempien karttojen paikannimiä uudemmille 1700- ja 1900-lukujen kartoille, joilla käsialat ovat jo melko moderneja.

⁸ Granlund 1956, s. 279–281.

⁹ Granlund 1956, s. 279–284; Orrman 1972, s. 97–113.

¹⁰ Orrman 1972, s. 91–99; Orrman 1973, s. 126–127; KA 2936, f. 192–193; KA 2961, f. 41; SAY.

¹¹ KA 2961, f. 129; KA 3066, f. 22; SAY. Porvoon alueen historiallisia kyliä ei ole inventoitu maastossa ja Birkbeckan paikkaa ei vielä ole tunnistettu varmuudella. Maakirjojen perusteella se on luultavasti sijainnut Brasbackan ja Åminnebyn välissä. Birkbecka on hyvinkin saattanut olla Nybackan puustellin paikalla. Toisaalta vielä tänä päivänäkin on lähistöllä sijaitsevan Sillvikin kylän alueella Björkbacka.



Vanhojen käsialojen tuntemus on edellytys karttojen ymmärtämiseen. Kuvalähde: Vanhat käsialat ja asiakirjat. Julkaissut Valtionarkisto, Helsinki 1977.
(http://www.arkisto.fi/uploads/Palvelut/Julkaisut/Wanhat_kasialat_ja_asiakirjat_osa1.pdf)

Vanhoille kartoille merkityn asutuksen paikantaminen ja asemoiminen nykykartoille on tämän päivän menetelmin yleensä suhteellisen helppoa¹². Samalla etenkin karttojen laatimisen jälkeen autoituneen asutuksen paikantaminen voi olla vaivatonta. Eri-ikäisten karttojen päällekkäin asemoiminen ei kuitenkaan poista vanhojen karttojen ja niiden selitysosien analysoinnin merkitystä. On tunnettava tapoja, joilla jo ennen kartan laatimista autoitunutta asutusta on merkitty ja kirjattu kartoille ja karttaselityksiin. Lisäksi on tiedostettava, että merkittävä osa karttoja edeltävästä autoitumisesta erottuu vain välillisesti esimerkiksi joko nimistönä tai peltokuvioina. Ja lopulta on myös paljon autoitumista, joka ei näy kartoilta oikeastaan mitenkään.

¹² Ks. esim. Mökkönen, Teemu 2006. Historiallinen paikkatieto. Digitaalisen paikkatiedon tuottaminen historiallisista kartoista. Suomen ympäristö 34/2006.

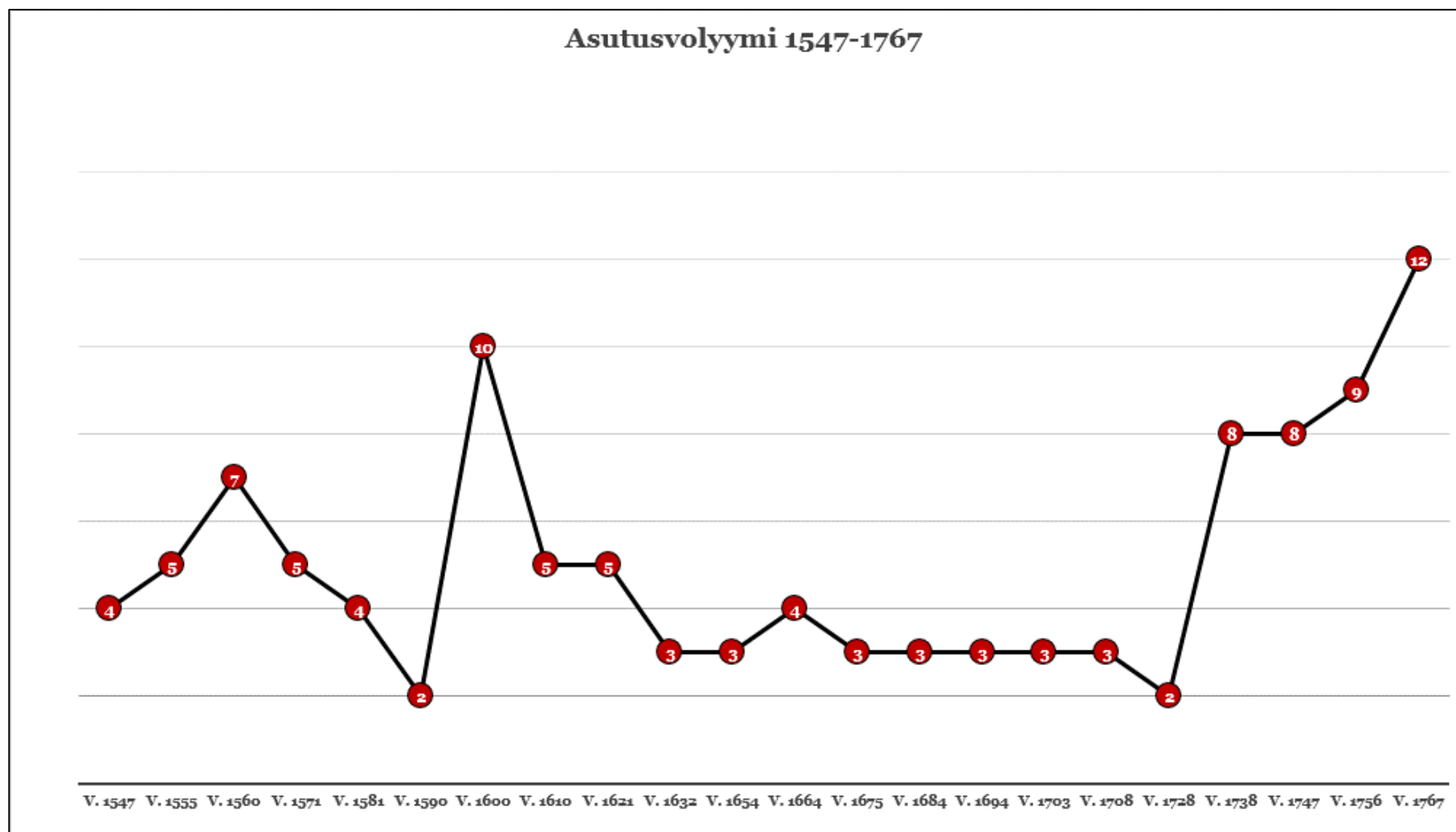
Ympäristöministeriö. https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/38805/SY34_2006_Historiallinen_paikkatieto.pdf?sequence=1

Vanhat kartat eivät koskaan poista tarvetta inventoida laajemmin kylien ympäristöä. Kartat antavat harvoin täsmällistä paikkatietoa laatimisaikaansa edeltävistä autiotonteista. Käytäntö on osoittanut, että keskiajalla ja uuden ajan alussa autioituneita tontteja on vaikea paikantaa maastossa. Kartta-analyysit suuntaavat kenttätutkimuksia niille kylien alueille, joilla saattaa olla autiotontteja tai muuta kadonnutta asutusta. Lisäksi karttatulkinnat saattavat lopulta osoittautua virheellisiksi. Erehdykset unohtuvat kuitenkin nopeasti ”oikeiden” autiotonttien löytyessä. Pitää siis uskaltaa tulkita karttaa rohkeasti oppiakseen löytämään niiltä autioitumisen merkit. Tulkintavirheet ovat olennainen osa karttatyötä.

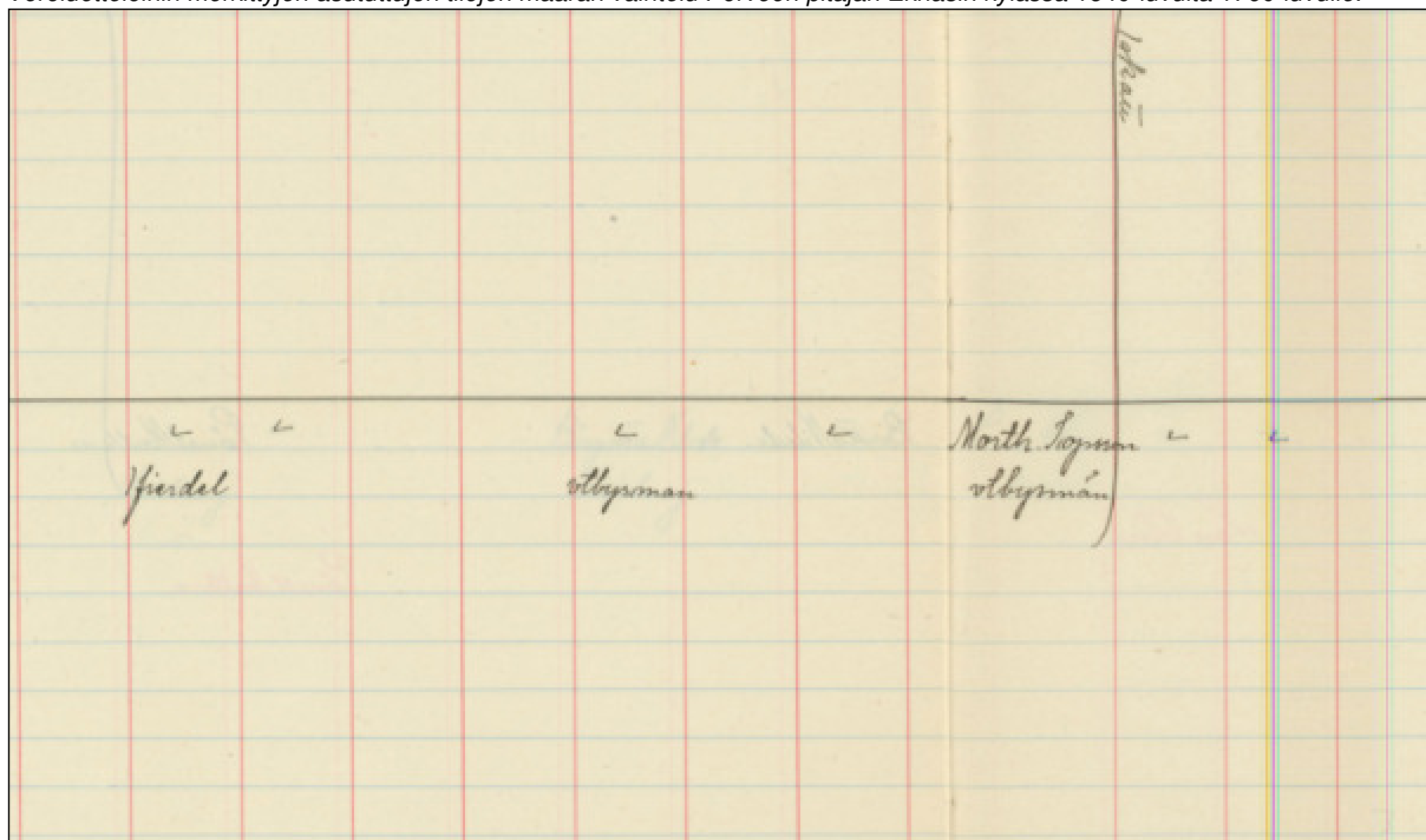
Vanhojen karttojen autiomerkinnot selittyvät usein edellä kuvatulla erityyppisellä tai -tasoisella autioitumisella. Autioitumistyyppien selvittäminen pelkästään kartan tai sen selitysosien avulla on usein vaikeaa, ellei jopa mahdotonta. Tukena voi kuitenkin käyttää digitaaliarkistosta löytyviä Suomen asutuksen yleisluetteloa tai alkuperäisiä verolähteitä (voudintilien maakirjat, läänintilien henki- ja tosikirjat jne.). Yksi merkki demograafisesta autioitumisesta saattaa olla kymmenysverojen maksamisen lopullinen päättyminen¹³. Loppujen lopuksi olennaista arkeologin kannalta on kuitenkin se, onko autiotilan paikka vielä nykyäänkin tyhjänä ja rakentamattomana.

Kylän vanhimman tunnetun, yleensä 1540-luvun, tilamäärän vertaaminen kylän ensimmäiselle kartalle merkittyjen tilojen lukumäärään kertoo usein 1500-luvun lopun ja 1600-luvun autioitumisen laajuudesta. On kuitenkin syytä muistaa se, että asutuksen määrä kasvaa monilla alueilla 1560-luvulle saakka ja lisäksi tilamäärissä tapahtuu 1600-luvulla suuriakin ajallisia vaihteluita. Nämä 1500-luvun jälkipuoliskolla ja 1600-luvuilla perustetut ja sittemmin autioituneet tilat ovat lyhytaikaisuutensa johdosta erittäin kiinnostavia arkeologisia kohteita. Inventointien valmistelussa olisi siis pyrittävä saamaan nykyistä kattavampi kuva 1500- ja 1600-lukujen asutuksesta. Yksityiskohtiin menevä tutkimus lienee nykyisten resurssien aikana mahdotonta. Digitaaliarkistosta löytyvän Suomen asutuksen yleisluettelon avulla on kuitenkin helposti mahdollista kerätä kylän asutustilanne esimerkiksi kymmenen vuoden välein (ks. esimerkkitaulukko Porvoon Eknäsistä seuraavalla sivulla). Suomen asutuksen yleisluettelosta näkyvät myös ulkokylänmiehet ja autiotilat (ks. SAY esimerkit seuraavilla sivuilla).

¹³ Sähköpostitiedonanto Georg Haggrén 22.5.2015.



Veroluetteloihin merkittyjen asututtujen tilojen määrän vaihtelu Porvoon pitäjän Eknäsin kylässä 1540-luvulta 1760-luvulle.



Suomen asutuksen yleisluetteloon merkitty utbysman eli ulkokylänmies Morthen Jopsson. Lähde: KA SAY Sipoo 1540–1559.

tonteillaan. Samoin hajakylissä on mietittävä sitä, onko kylässä ollut joskus yhteinen tonttimaa. Yksinäistalojen kohdalla on puolestaan selvitettävä onko kylässä ollut aiemmin enemmän tiloja. Voimakkaan 1500-luvun lopun ja 1600-luvun autioitumisen vuoksi vanhalla kartalla näkyy usein vain osa keskiajalla tai uuden ajan alkupuolella perustetuista taloista. Tästä johtuen kyläkarttaa analysoidessa on aina tiedettävä, kuinka paljon kylässä on ollut tiloja ajanjaksolla noin 1540–1700.

3.3.1. Ryhmäkylä



Askolan Monninkylän eli Monbyn suuri 21 talon ryhmäkylä ja siitä erillinen kahden tilan tonttimaa (ympäröity) vuonna 1700. Karttalähde: MHA KA B5a:11/1-2.

Suurimmissa ryhmäkylissä saattoi olla samalla tonttimaalla jopa kymmeniä tiloja omine rajattuine tontteineen. Yllä olevan esimerkkikartan Askolan Monninkylässä oli vuonna 1700 yhteisellä tonttimaalla peräti 21 tilaa. Kylässä oli tuolloin lisäksi kahdesta tilasta koostuva erillinen tonttimaa, joka saattaa olla muisto ryhmäkylää edeltäneestä hajakylästä. Se voi myös liittyä keskiajalla tai uuden ajan puolella tapahtuneeseen uudisasutukseen tai ulosmuuttoon ryhmäkylästä. Ainoa keino saada selvyyttä asiaan arkeologisten tutkimusten ohella olisi perehtyä kylän jokaisen tilan historiaan vanhimmasta verokirjasta vuoden 1700 karttaan. Jo pelkkä vilkaisu Suomen asutuksen yleisluettelon kertoo siitä, että vain osa kylän historiallisesta asutuksesta on päätyntä vuoden 1700 kartalle. Monninkylässä oli 21 savua (=tilaa) vuonna 1544. Vuoteen 1556 mennessä kylän veronmaksajien määrä nousi 32:n¹⁴. Pelkästään tämän tiedon perusteella voidaan todeta varmuudella, että vähintäänkin yhdeksän historiallisen tilan paikat eivät ole tiedossa. Monninkylään on selvästi suuntautunut uuden ajan alussa asutusekspansio ja kylässä on voinut olla tuolloin useampia, toistaiseksi tuntemattomia, tonttimaita.

¹⁴ SAY, Porvoo 1540–1559.

3.3.2. Ryhmäkylä – raittikylä



Porvoon pitäjän Haraldnäsien raittikylä. Kolme taloa reunustaa pisteillä merkittyä tietä. Karttalähde: MHA KA B4:10/1.

Yhteisellä tonttimaalla olevat talot ovat usein peräkkäin rivissä kyläraitin eli kylän halki kulkevan tien varrella. Näitä kyliä kutsutaan usein raittikyliksi. Yllä olevalla esimerkkikartalla on Porvoon pitäjän Haraldnäsien kolmen tilan raittikylä. Rälssille jo keskiajalla kuuluneessa Haraldnäsissä oli 1540- ja 1550-luvuilla kolmesta neljään lampuotia ja 1560-luvulla enimmillään kuusi lampuotia. Vuonna 1581 Haraldnäsiin on kirjattu kaksi torpparia ja viisi lampuotia.¹⁵ Vaikka Samuel Broteruksen vuoden 1700 kartta todennäköisesti ilmentää monessa suhteessa jo keskiajan ja uuden ajan taitteessa vallinnutta kylärakennetta, puuttuu siltä useita 1500-luvun jälkipuolella perustettuja ja ennen kartan laatimista autoituneita tiloja ja torppia.

¹⁵ SAY, Porvoo 1540–1559, 1560–1579, 1580–1599.

3.3.3. Yksinäistalo



Tenholan pitäjän Bergbyssä oli vuonna 1647 yksinäistalo. Kylässä on kuitenkin aiemmin ollut useampia tiloja. Bergbyssä (Holm och Bärgh) oli yhteensä kolme veronmaksajaa vuonna 1552 (SAY Tenhola 1552–1559). Myös kartan selitysosaan kirjattu kylän veromarkkaluku 3 1/4 viittaa kylässä olleen aiemmin ainakin kolme tilaa. Karttalähde: KA MHA B 1a 52–53.

3.3.5. Yhdistelmäkylä



Useiden maaseudun kylien asusrakenne on ollut varsin monimuotoinen. Porvoon pitäjän Brattnäs on hyvä esimerkki kylästä, jolla on 1600- ja 1700-lukujen taitteessa (kartta vuodelta 1699) laajemman, viiden talon, yhteisen tonttimaan lisäksi kahden talon ja yhden talon erilliset tonttimaat. Kylässä oli vuonna 1540 seitsemän veromaksajaa, joista kaksi oli ulkokylänmiehiä. Kylässä on ilmeisesti ollut keskiajalla seitsemän tilaa, joista kaksi on ollut autiona ensimmäisten maakirjojen laatimisen aikoihin. Kylän asuttujen tilojen määrä nousi vuoteen 1556 mennessä kuuteen. Lisäksi kylässä oli edelleen ulkokylänmaata. Lähteet: KA MHA B5:7/1; SAY, Porvoo 1540–1559.

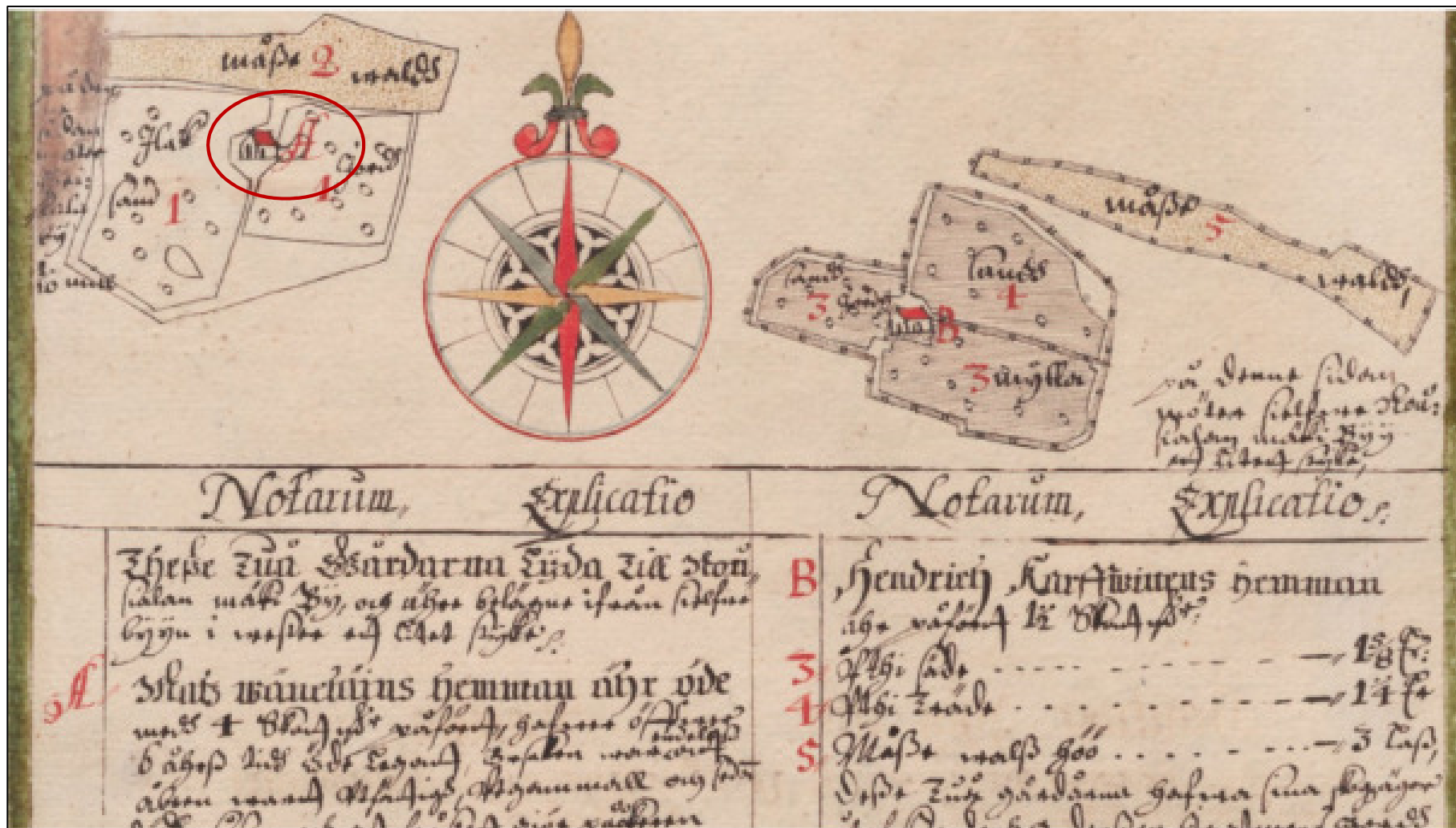
4. Esimerkkejä autioitumisen merkintätavoista ja ilmenemismuodoista kartoilla

4.1. Värittämättömät ja väritetyt talonkuvat

Yleisohjeena vanhojen karttojen talojen väriytyksen osalta on se, että väritetyt talot ovat yleensä olleet asuttuja ja värittämättömät autioita. Merkintätavoissa on kuitenkin poikkeuksia mm. erityyppisen autioitumisen osalta. Karttaselostuksista saattaa esimerkiksi ilmetä se, että väritetty talo on demografisesti autio, mutta sen pellot ovat olleet muiden tilojen käytössä ja verotettuina. Värittämättömät talot saattavat kertoa myös siitä, että karttaa ei ole viimeistelty puhtaaksi piirtovaiheessa. Loppujen lopuksi jokainen kartta on analysoitava omana itsenään.



Tenholan pitäjän Östanbergin kylän molemmat talot olivat autioina vuonna 1647. Maakirjakartan talo nro 2 (ympäröity) oli karttaselityksen mukaan ollut autiona jo 60 vuotta. Suomen asutuksen yleisluettelon perusteella talo oli pitkään autiona ja asumaton. Talo kuitenkin lopulta elpyi. (SAY, Tenhola). Vuodelta 1705 peräisin olevalla Samuel Broteruksen kartalla kylän molemmissa taloissa on veroa maksava talonpoika. Karttalähde: KA MHA 1a 4-5, B46: 34/1.



Myös maakirjakarttojen väritetyt tilat voivat olla autioita. Kerimäen Nousialanmäen kylässä sijainnut Mats Venäläisen autiotilan (kirjain A) pellot eivät karttaselityksen mukaan ole olleet käytössä ikälöpun ja sittemmin kuolleen isännän vuoksi. Väritys kertoo veroa maksamattoman talon olleen kuitenkin edelleen asutun. Karttalähde: KA MHA C 1 119–120.



Porvoon pitäjän Bengtsbyn vuoden 1699 kartta kuvaa erinomaisesti karttaselostuksiin perehtymisen tärkeyttä. Talo E ei näytä eroavan mitenkään kartan muista tiloista. Kartan selitysosaa paljastaa kuitenkin sen olevan ikaikaisesti autio ("urminnes öde"). Autiotilan pellot ja niityt ovat olleet muun kylän käytössä. Karttalähde: KA MHA B5:7/1.

4.2. Demografista, agraarista ja kameraalista autoitumista samalla kartalla



Saman kylän kartalla saattaa näkyä erityyppistä ja -aikaista autoitumista. Yllä olevan Oulun läänin Etelä-lissä sijaitsevan kylän maakirjakartan karttaselostuksesta ilmenee, että värittämätön talo (numero 2) on Clemet Perssonin liian pienten peltojen vuoksi veroautioksi määritetty tila. Punaiset pallot (numerot 3-4) kartalla edustavat jo aiemmin rappiolle joutuneita tiloja, joiden rakennukset ovat jo ehtineet hävitä. Kannattaa kiinnittää huomio siihen, että autiotalot 2 ja 4 ovat peltoaitausten sisäpuolella. Kylässä on myös käyttämättömiä (kartalla värittämättömiä) peltolohkoja. Karttalähde: KA MHA F 1 95–96.

4.3. Kartoilla merkityt vanhat tonttimaat

Maakirjakartoille ja etenkin veropanokartoille on merkitty autiotontteja kirjoittamalla niiden kohdalle esim. ”*gammal tomtställe*”, ”*gammal tomtställe*”, ”*gammal tomt*”, ”*gammal tomt*” tai yksinkertaisesti vain ”*tomt*” tai ”*tompt*”. Näitä autiotontteja on myös eräissä tapauksissa joko rajattu tai merkitty pisteillä kartoille. Joskus autiotontti on ehditty ennen kartan laatimista raivata pelloksi, ja muistona asumuksesta on vain pellon nimi ”*tomt*” tai ”*tompt*”.¹⁶



Sääksmäen kihlakunnan Annilan kylän vuoden 1641 maakirjakartalle on merkitty vanha keskiaikaisperäinen tonttimaa (*”gammal tomtställe”*). Huomionarvoista kartalla on myös se, että niemen päästä tunnetaan rautakautinen asuinpaikka (muinaisjäännösrekisteritunnus 908010035). Kartta kuvastaa toisaalta asutusjatkuvuutta ja toisaalta asutuksen liikkuvuutta kylän sisällä. Karttalähde: KA MHA BB 1a 21–22.

¹⁶ Enemmän tontteihin ja asutukseen liittyvää nimitystä löytyy esimerkiksi vuonna 2005 julkaistusta Saulo Kepsun artikkelista Vanhat kyläpaikat ja nimitys (SKAS 2005/2).



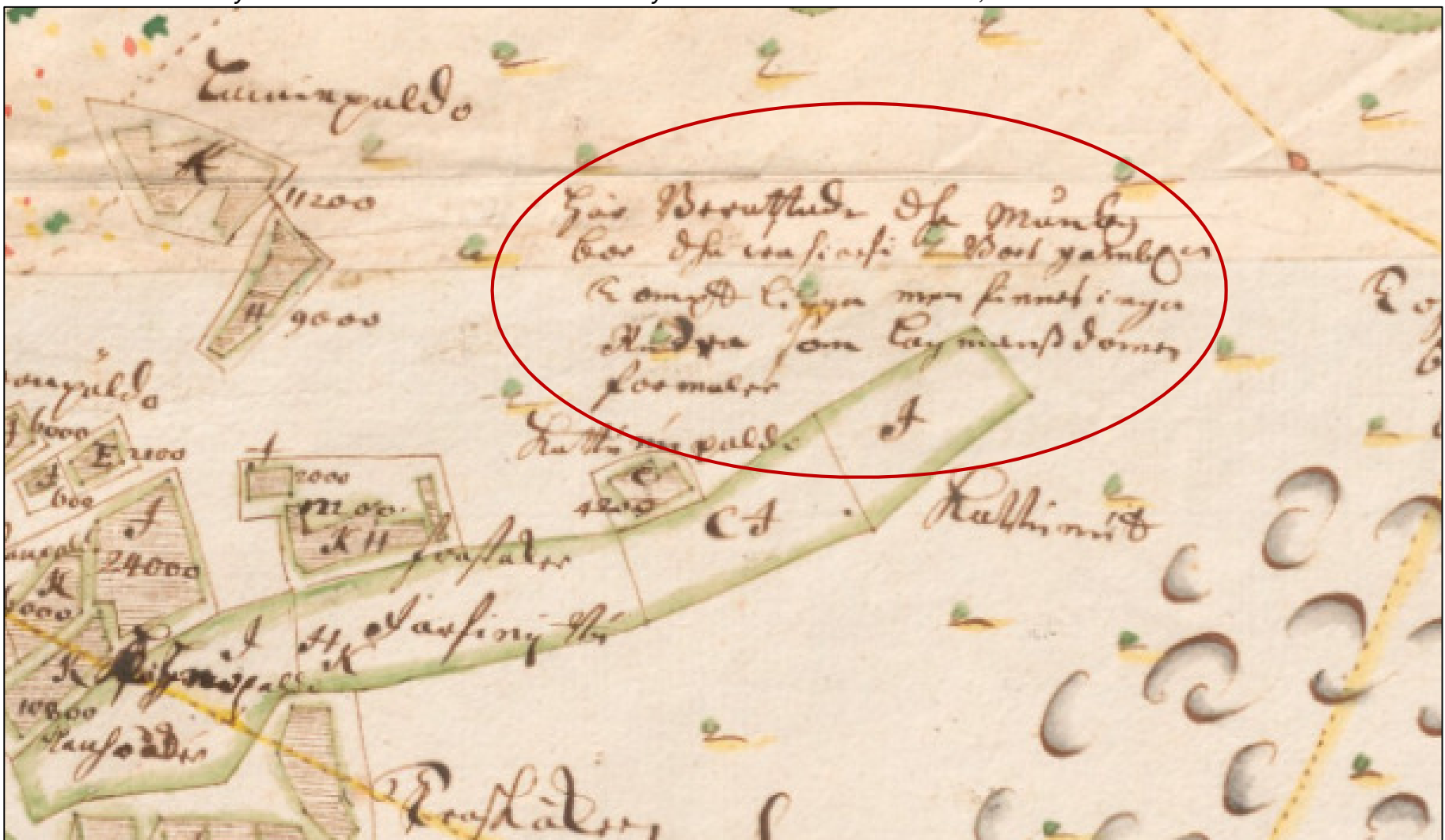
Siuntion pitäjän Nackansbyn vuoden 1704 kartalle on merkitty vanha tonttima "gambla tomten" (ympäröity). Tonttimaan ympärillä on autiopeltoja ("Ödes åcker"). Karttalähde: MHA B45 4/1.



Vuonna 1708 laaditulla Vantaan Västersundomin (nyk. Länsisalmen) maanmittauskonseptille on merkitty ja rajattu vanha tonttima ("gambla tomställe"). Tontin sisällä olevat pallot kuvastanevat kumpareita tai kiviröykkiöitä. Arkeologisissa tutkimuksissa on havaittu, että keskiaikainen/myöhäisrautakautinen tontti jatkuu kartan tonttirajauksen ulkopuolelle länteen (nuoli kartalla). Karttalähde: KA MMA 56a.



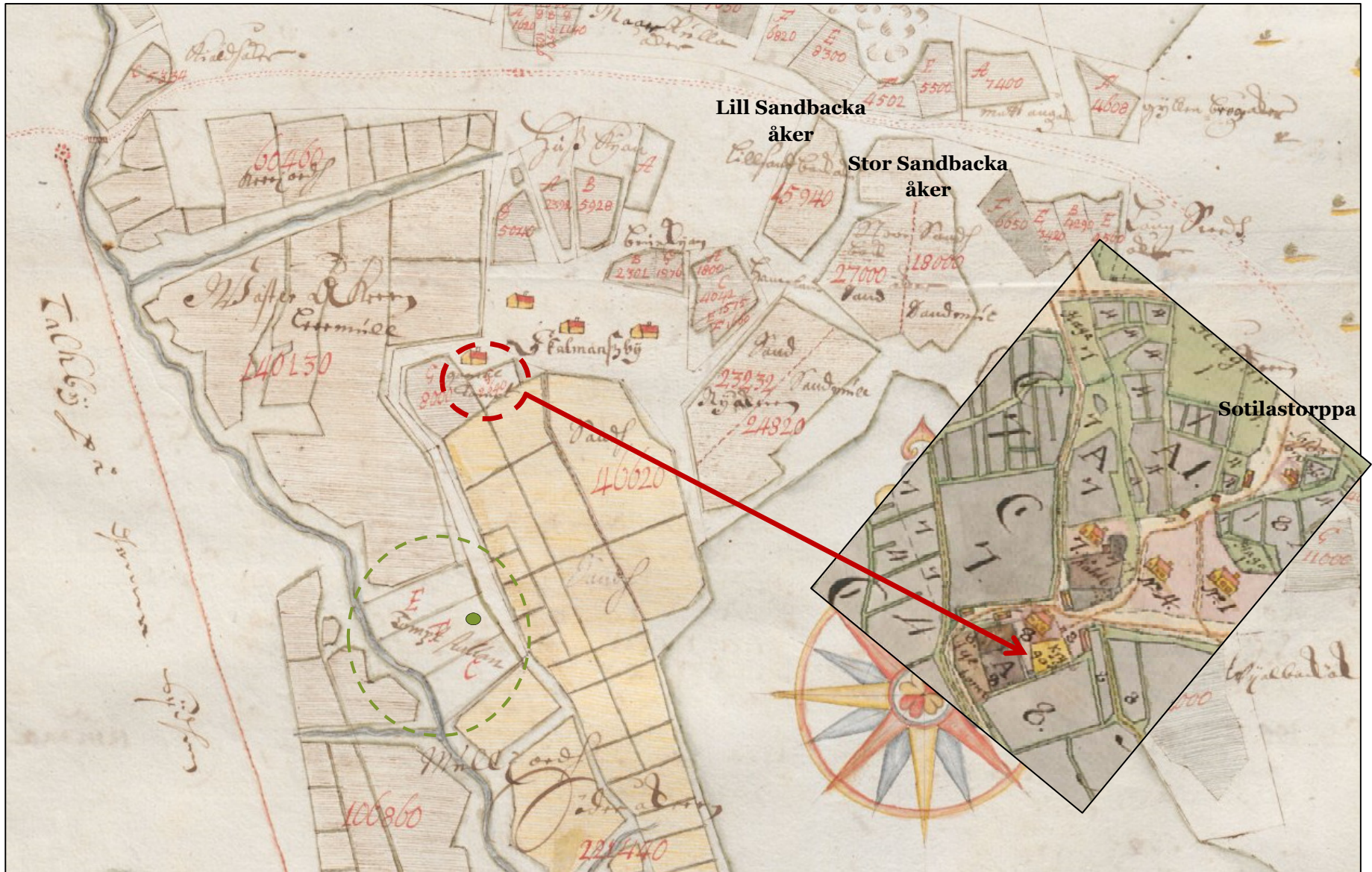
Porvoon pitäjän Hinthaaran kylän vuoden 1691 kartalle on peltoaitaukseen sisäpuolelle kirjoitettu "gaml. tomt". Vanhan tontin edustalla olevien peltojen nimi oli 1800-luvun alussa "Bybergs åkrar". Hinthaaran kylässä asui 1500-luvun jälkipuoliskolla "Clemet i Bergby" (KA 3039). Bergby mainitaan verolähteissä joitakin kertoja 1550–1580-luvuilla (KA 3088, 3223, 3247, 3264, 3278, 3308, 3315, 3324, 3341). Kyseessä saattaa olla kylän jonkin osan eli ns. osakylän nimi. On myös mahdollista kyseessä on Hinthaaraan liitetty aiemmin itsenäinen keskiaikainen kylä. Karttalähde: KA B1:3/1-2, 9-16.



Kartoille kirjoitettujen tietojen ja siten vanhojen käsialojen lukemisen merkitys ilmenee hyvin Samuel Broteruksen vuonna 1700 laatimalta Askolan Monninkylän, Vahijärven ja Käpykylän kartalta. Maanmittari on kirjannut kartalleen kyläläisten kertoman tiedon vanhan tontin sijainnista (ympyröity), vaikkei itse ollut mitään jäännöksiä maastossa havainnutkaan. Karttalähde: KA B5a:11/1-2.



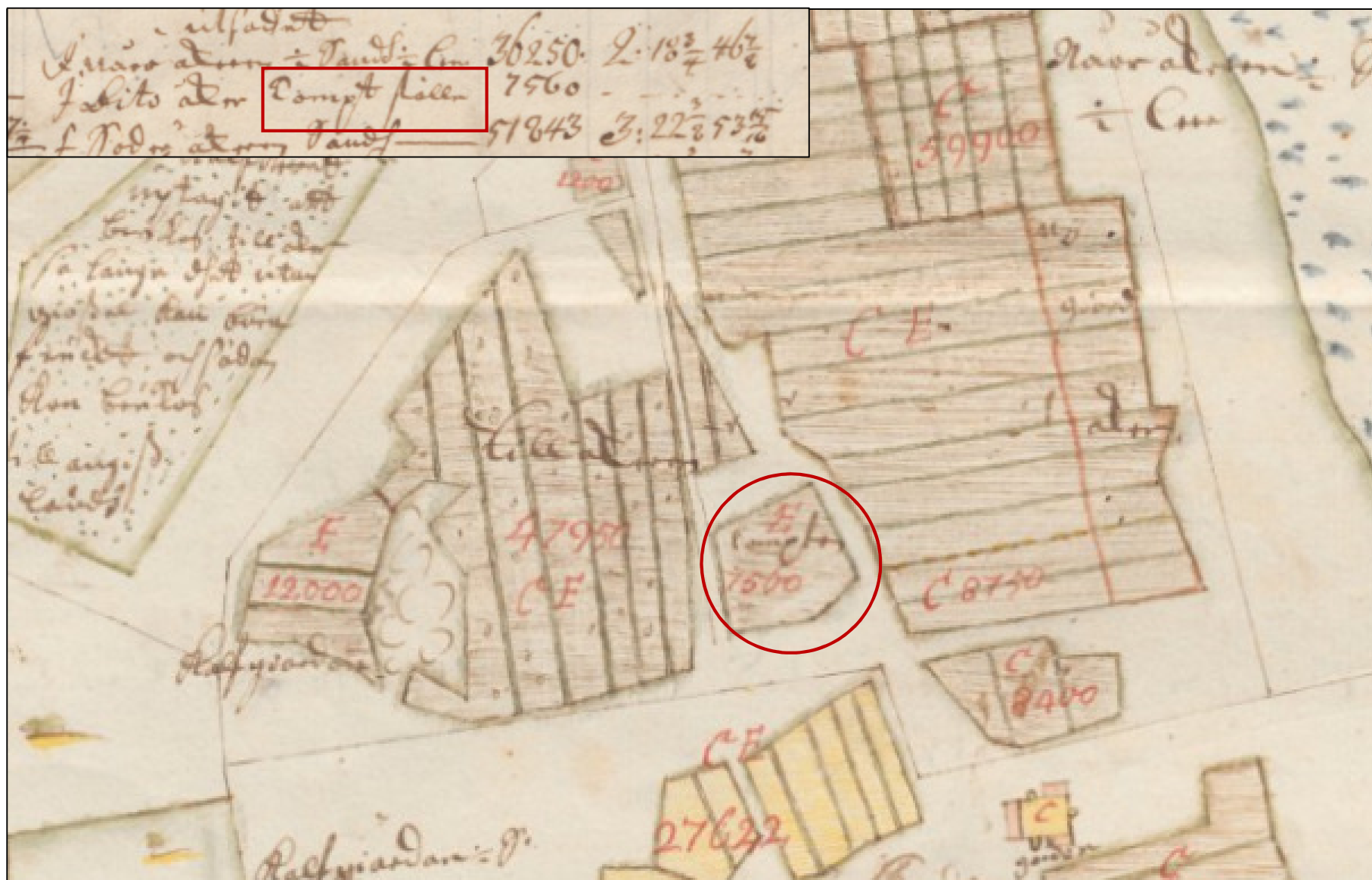
Porvoon pitäjän Åminsbyn vuoden 1707 kartalle on merkitty kylän yhteiselle tonttimaalle yksi autiotontti, "tompt". Paikka raivattiin 1700-luvun alkupuolella pelloksi (pieni kartta). Vuoteen 1759 mennessä myös yksi tonttimaan taloista oli muuttanut ulos ryhmäkylästä. Åminsbyssä oli neljä tilaa jo 1540-luvulla (SAY, Porvoo), ja vuoden 1707 kylärakenne voi siten hyvinkin periytyä keskiajalta. Karttalähde: KA MHA B5:9/1-9.



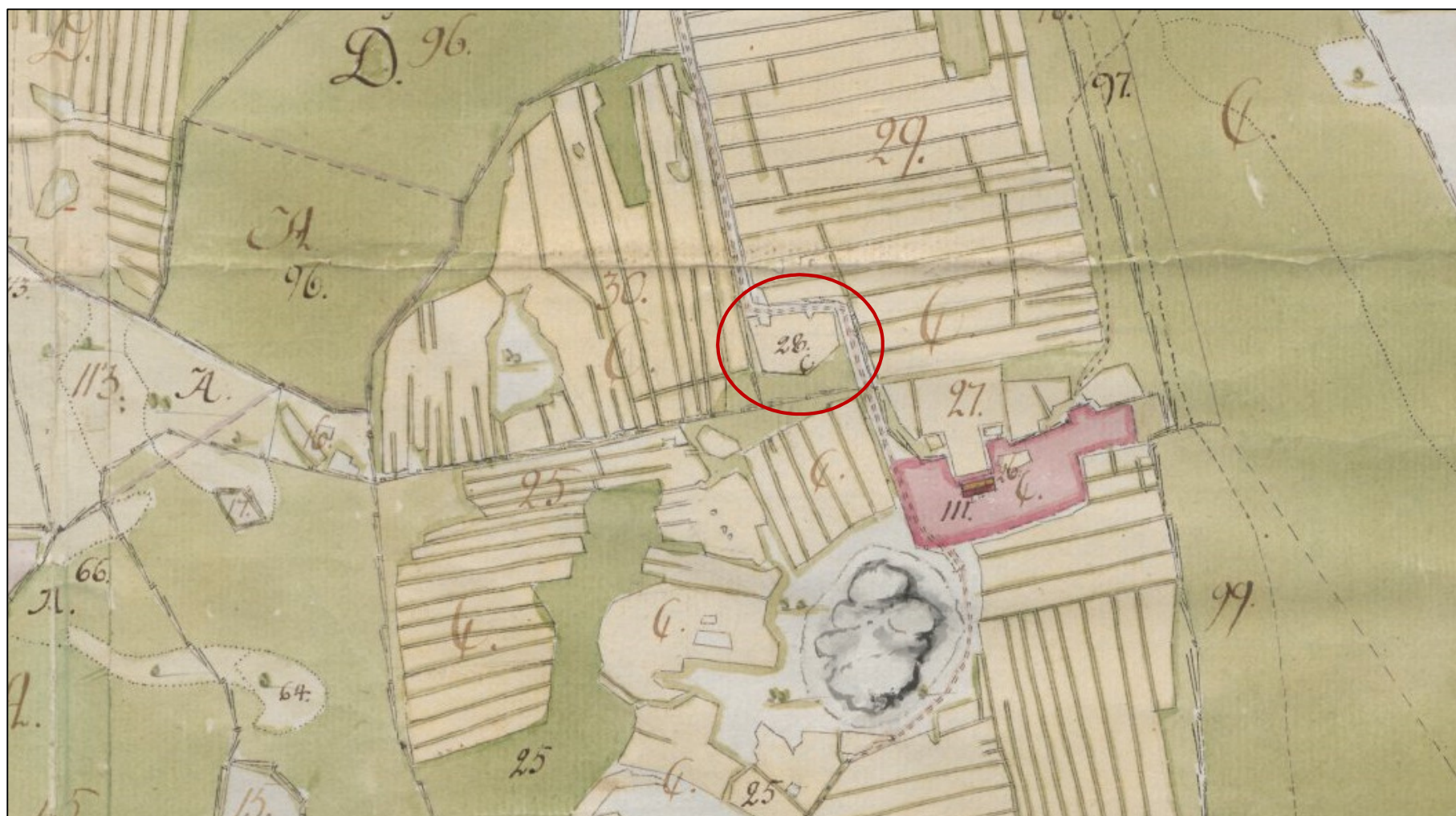
Helsingin pitäjän Skattmansbyn (nyk. Veromiehenkylä) yhteisellä tonttimaalla oli vuonna 1699 peltona ollut vanha tontti, "gamal tomt" (punainen ympyrä). Tonttimaa on merkitty ryytimaaksi ("kryddgård") Veromiehenkylän vuoden 1760 kartalle (Pieni kartta). Kartalle merkitty autiotontti lienee jonkin kylän alkuperäisen kantatilan paikka. Veromiehenkylässä oli vuonna 1540 kymmenen veromaksajaa. Vuoden 1699 kartalla on autiotontin lisäksi seitsemän tonttia. Ainakin kahden keskiaikainen tilan paikat ovat siis kateissa. On myös ilmeistä, että vuoden 1699 kartan eteläosassa joen rantaterassilla olevat kolme ilman rakennuksia merkittyä tonttia (E, F, C) liittyvät ryhmäkylästä tapahtuneeseen ulosmuuttoon (vihreä ympyrä). Tilan F nimi on Sandbacka (vihreä pallo). Sandbacka-nimiset pellot löytyvät ryhmäkylän mäeltä. Samalla alueella oli sotilastorppa vuonna 1760. Karttalähteet: KA MHA B11a:8/1-3, 5-7.



Edellisellä sivulla olevan Veromiehenkylän vuoden 1699 kartan maanmittauskonseptille on B kirjaimella merkityn katsastuskirjuri Henrich Löffmanin virkatalon vierellä pikkumökki (nuoli). Kyseessä voi olla torppa, sotilastorppa tai mäkitupa. Huomaa edellisellä sivulla käsitellyn vanhan tontin paikka vasemmalla talon H alapuolella. Karttalähde: MMA Helsinki Ibe* 42.



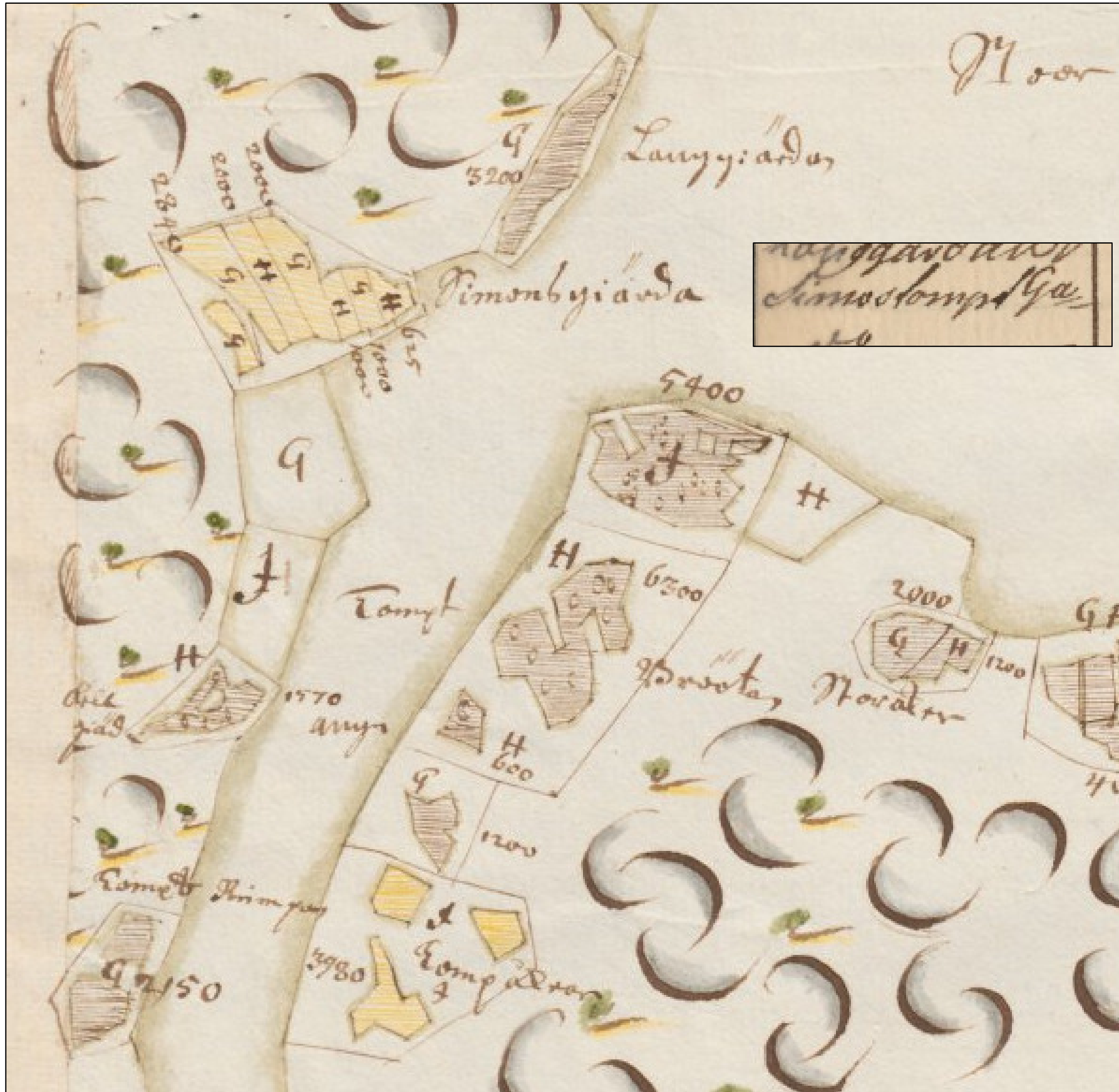
Vanhoilla kartoilla löytyy usein tontti-nimisiä peltoja. Nimi saattaa kertoa joko pellon vierellä tai kohdalla olleesta tontista. Esimerkkikartta Porvoon pitäjän Kråkön kylästä vuodelta 1699 kuvaa tilannetta, jossa vanha tontti on raivattu pelloksi, "tompten". Karttaselostuksen mukaan kyseessä on nimenomaan "tompt ställe". Alla olevalla Kråkön vuoden 1780 kartalla paikalla on ryytimaa ja tonttimaan olemassa olosta ei ole enää ainakaan selviä viitteitä. Karttalähde: KA MHA B2i:14/1-2, B3: 5/1-4.





Mäellä sijainneesta vanhasta tonttimaasta kertovat vuosien 1694 ja 1762 Espoon Kockbyn kartoilla paikannimet "Tomtkulla", "Lill tomtkullaåker" ja "Stor Tomtkulla åker". Vuoden 1694 kartalla näkyy värittämättömänä rakennuksena 1600-luvun jälkipuoliskolla autoitunut Kockbyn naapurikylän Mankansin alueella sijainnut Bölsby (ks. alla vuoden 1766 kartta autoituneen Bölsbyn alueesta). Tomtkulla edustaa Bölsbytä vanhempaa, mahdollisesti keskiaikaisperäistä, autoitumista. Asiaan saattaa liittyä se, että Kockbyssä oli ulkokylänmaata viimeistään 1550-luvulla (SAY, Espoo). Karttalähteet: KA MHA B8:13/1-2, B3 5/1-4. B8:16/1-2





Porvoon pitäjän Lillpellingin kylän vuoden 1700 kartalla on ulkopeltoja, joiden nimet viittaavat kadonneeseen asutukseen. Kartalla on tontti-nimisiä peltoja ja niittyjä. Kartan yläosassa oleva "Simonsgiärda" on todennäköisesti muisto kadonneesta Simons-nimisestä tilasta. Pellingin vuoden 1764 isojakokartalla Simonsin peltojen nimenä on "Simostompt giärda" (pikkukuva). Karttalähteet: KA MHA B3 2/1-6.



Vuodelta 1698 peräisin olevalta Pernajan pitäjän Liljendalin kartanon kartalta löytyy pellon nimi "tompten", jonka vierelle on merkitty sininen pallo ja jonka alle on kirjattu pellon maanlaatu ("lerjord"). Sininen pallo viittaa vanhan tontin olemassa oloon. Paikan tuntumassa oli torppa 1700- ja 1800-luvun vaihteessa. Karttalähteet: KA MHA B39a:2/1-3; Kuninkaankartasto.



Samuel Broteruksen vuonna 1699 laatimalle Porvoon pitäjän Kråkön kartalle on merkitty mahdollinen autiotontti pelkällä sinisellä pallolla. Myös kaksivuoroviljelyssä oleva peltopari sekä pellon nimi Bisagiärden viittaavat autiotilaan. Bisa on tavallinen tilannimi Uudellamaalla (esim. Köklax Bisa; Sottungsby Bisa). Karttalähde: KA MHA B21:14/1-2.

4.5. Peltoaitausten sisäpuolelle jääneet autiotontit



Raaseporin läänin Tenholan pitäjän Vikbyn vuoden 1647 maakirjakartalle on merkitty kylään kaksi tilaa. Karttaselityksen mukaan vasemmalla peltoaitauksen sisäpuolella oleva tila numero 1 on ollut autiona 12 vuotta ja se on päätynyt kruunun haltuun. Kaksi tilaa oli autioitunut jo aiemmin, sillä kylässä oli neljä veronmaksajaa 1550-luvulla (SAY, Tenhola). Kartta on hyvä esimerkki peltoaitausten sisäpuolella jääneestä autiotilasta. Uudemmissa kartoissa tällaiset paikat ovat usein pelkkiä peltoaitauksia ilman mitään viitettä siellä aiemmin olleesta tontista (ks. seuraavalla sivulla olevat esimerkkikartat Hangon kylästä). Karttalähde: KA MHA B 1a 68–69.



Kaksi karttaa Raaseporin läänin Hangon kylästä osoittaa kuinka peltoaitauksen sisäpuolella 1640-luvulla ollut autiotontti (ylempi kartta, punaisella ympäröity talo ja peltoaitaus) katoaa vuoteen 1705 mennessä kokonaan näkyvistä kartoilta. Karttalähteet: KA MHA B 1a 2-3, MHA B46:34/1-2.

4.6. Kartoille merkitsemätön autoituminen



Helsingin pitäjän Kärbölen kylässä oli 1540-luvun alussa kahdeksan veronmaksajaa, joista kaksi oli ulkokylänmiehiä (SAY, Helsinki). Kun Kärbölen alue kartoitettiin vuonna 1699, oli talonpoikaiskylä kadonnut ja tilalle tullut puustelli. Arkeologisten maastoinventointien perusteella keskiaikainen kylä on todennäköisesti sijainnut puustellin vierellä olevan kalliomäen etelä- ja kaakkoisrinteellä (Suhonen 2011, muinaisjäännösrekisteritunnus 1000011479). Kartanoita inventoitaessa on aina huomioitava mahdollisuus, että sen alle joutuneen kylän paikka on autoituneena jossain lähistöllä. Karttalähde: KA MHA B11a:4/1-2.



Helsingin pitäjän (nyk. Vantaan) Västersundomin Gubbacka eli keskiajan Gudstensby on sijainnut sarkajaossa olleen pellon pohjoispuolella. Vuonna 1708 laaditulle kartalle merkitsemättömän tonttimaan edustalla oleva peltopari on ollut kaksivuoroviljelyssä. Kylänpaikkaan viittaavat peltojen myös hem-nimet, jotka kertovat tonttimaan viereisistä koti- eli rintapelloista. Karttalähde: KA MHA B11b:7/1.

4.7. Paikannimet kertovat autoitumisesta



Helsingin pitäjän Vuosaarissa oli vuonna 1698 kapteeni Backmanin rusthollin eteläpuolella "Gambelby åker" (ympäröity punaisella) eli vanhan kylän pelto muistona autoituneesta Noringsbölen kyläpaikasta. Noringsbölessä oli vuonna 1540 neljä veronmaksajaa (Lass Torstensson ja Mats Olsson sekä ulkokylänmiehet Per i Husö ja Simon i Gumböle), jotka maksoivat yhteensä kaksi täysveroa. Tonttimaan (muinaisjäännösrekisteritunnus 1000010726) todennäköinen sijainti on merkitty vihreällä ympyrällä. Karttalähde: KA MHA B 42a 6/1-2.



Samuel Broteruksen vuonna 1694 laatiman Kirkonummen pitäjän Wohlsin kartalla näkyy 1500-luvun jälkipuoliskolla autoituneen Notbackan kylän sijaintialue, Nåtabacka-nimisenä autiopeltokokonaisuutena. Maanmittauskonseptille on saatettu merkitä talon kuvalla itse tonttimaan; merkintä on kuitenkin epäselvä.¹⁷ Karttalähteet: KA MHA B21:18/1-2; MMA Kirkkonummi Ibj* 26.

¹⁷ Vrt. Kouki, Lahelma & Latvakoski 2010.



Sipoon pitäjän Träskbyn länsipuolella oli vuonna 1694 vanhoja peltoja ("gambl. åker") ja ulkokylänmaa ("å ången under Löparö") muistona mahdollisesti jo keskiajalla autioituneesta tontista. Karttalähde: KA MHA B43a 10/1.

4.8. Vanhalla tonttimaalla on jäljellä vain osa kylän taloista

Suomen maaseudulla 1500-luvun jälkipuoliskolla ja 1600-luvulla vaikuttaneen voimakkaan asutustaantuman johdosta sekä kylien keskiaikaisperäisistä että uuden ajan alun tiloista on usein ollut jäljellä vain osa ensimmäisen kartoituksen aikana. Kartoille kuvattujen tilojen määrät voivat siis olla huomattavastikin keskiaikaa ja uuden ajan alkua pienempiä. Lisäksi karttojen tonttimaita tarkastellessa on muistettava, ruotsalaisissa tutkimuksissa on havaittu, että keskiaikainen asutus ei välttämättä sijaitse kartoilla merkityillä paikoilla, vaan jossain niiden lähistöllä tai reunoilla¹⁸.



Samuel Broteruksen Porvoon pitäjän Hommanäsin vuoden 1693 kartalle on merkitty vain osa maanmittauksen aikana kylän alueella olleesta asutuksesta. Suomen asutuksen yleisluettelon mukaan kylässä oli vuoden 1693 tienoilla säterin ja Erich Torstenssonin tilan ohella neljä torppaa (SAY, Porvoo). Ne näkyvät Broteruksen kartan maanmittauskonseptilla Erich Torstenssonin tilan vierellä (ks. mustavalkoinen pikkukuva, punaiset pisteet isolla kartalla). Sama tonttimaa näkyy kokonaisuudessaan vuosina 1784-87 laaditulla isojakokartalla (alempi pikkukuva, tontit keltaisella). On myös huomionarvoista, että kylässä oli kahdeksan veronmaksajaa vuonna 1543; tiloja oli siis kadonnut ennen ensimmäisen kartan laatimista. Karttalähteet: KA MHA B3:16/1-7; MMA Porvoo Ibu* 17.

¹⁸ Beronius 2010.

4.9. Naapurikylien jakamat autiotilat

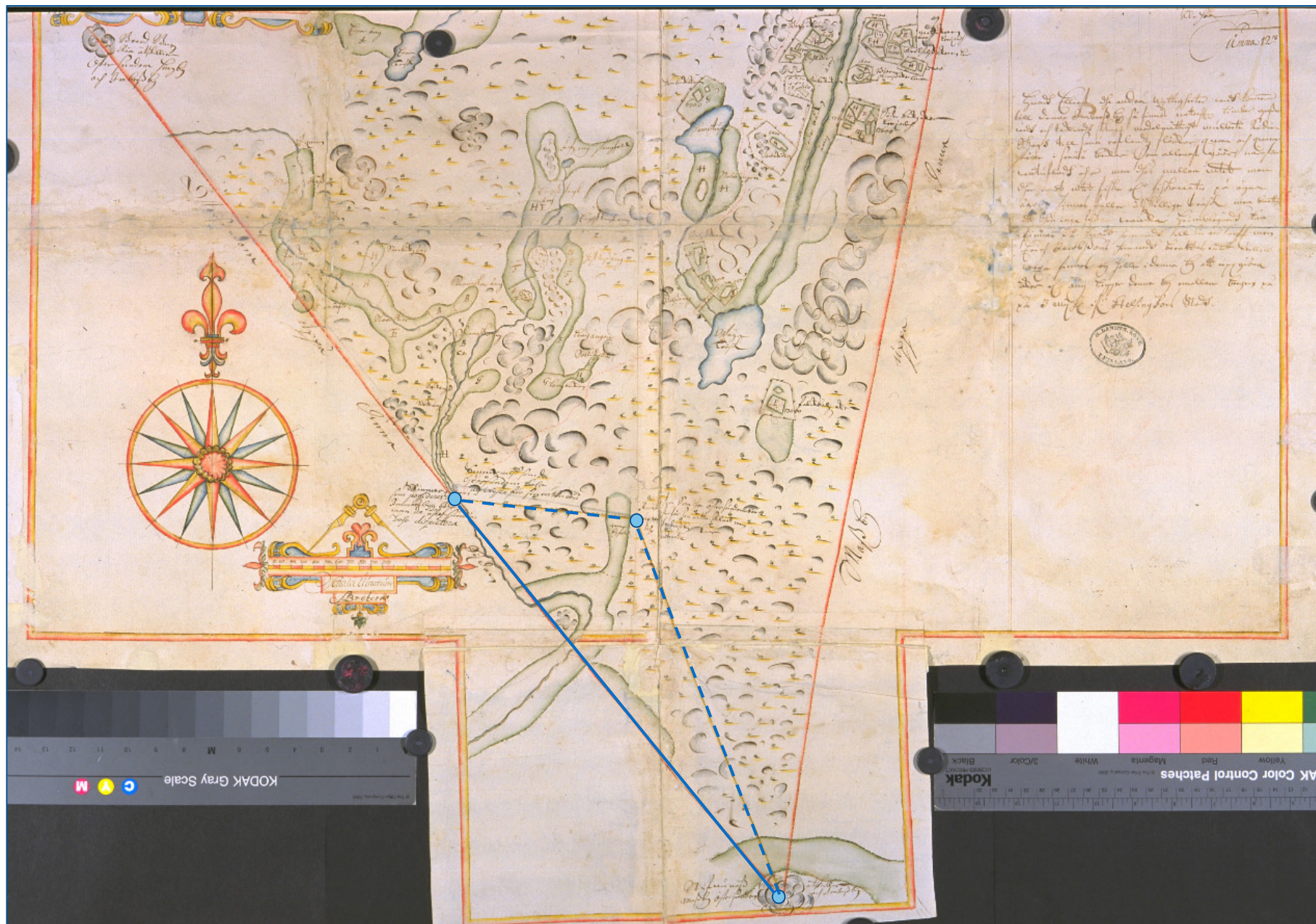
Vanhoilla kartoilla näkyy usein peltoja ja peltoryhmiä, jotka jakaantuvat kahden kylän puolella. Kyseessä voi olla merkki autioituneesta asutuksesta, jonka maat naapurikylät ovat jakaneet. Samoin kiistanlaiset rajamerkit voivat kertoa tällaisesta ammoin tehdystä maanjaosta.



Helsingin pitäjän Mellungsbyn ja Västersundomin rajalla oli 1600- ja 1700-lukujen taiteessa Råbacka-niminen peltokeskittymä. Paikalla on saattanut olla autiotontti. Västersundomin kartanoa koskevissa lähteissä mainitaan 1630-luvulla joitakin kertoja Bänderbacka (Kepsu 2005, s. 189). Råbacka on yksi vaihtoehto Bänderbackan paikaksi. Karttalähteet: KA MHA B7, Helsinki:18/1B11b:7/1;



Helsingin pitäjän Tavastbyn Espoon pitäjän Gammalgårdin vastainen länsiraja oli kiistanalainen vuonna 1700 (siniset rajaviivat kartan vasemmassa laidassa). Tavastbyn pellot jatkuvat kylän rajan yli länteen. Vuonna 1872 kylässä oli länsirajan luona talot punaisten pallojen kohdalla. Tavastbyssä oli 19 veronmaksajaa vuonna 1543 (SAY, Helsinki). Vuonna 1700 kylässä oli jäljellä enää kahdeksan kantatilaa. Koska Tavastby on rakenteeltaan hajakylä, sen alueella voi olla useita paikantamattomia keskiaikaisia tontteja. Autiona vuonna 1700 ollut joko keskiajalla tai uudella ajan alussa muodostettu Skrattböle on merkitty vihreällä pallolla. Tilan G nimi on Böle. Karttalähteet: KA MHA B7:14/1-3; Senaatin kartta.



Sipoon pitäjän Immersbyn ja Östersundomin kylien välillä oli rajariita Samuel Broteruksen kartoittaessa aluetta vuonna 1698 (kiistanlaiset rajalinjat merkitty sinisellä). Syynä erimielisyyteen rajan kulusta oli kiista vuonna 1557 autiona mainitun Skinnarbölen maista. Skinnarböleä ei ole kirjattu uuden ajan alun verokirjoihin, ja se edustaa keskiaikaista autoitumista. Karttalähteet: KA MHA B43 2/2; Kansalliskirjasto. Ägodelnings karta från Finland 1557; Ägodelnings karta från Eriknäs m.fl. egedomer i Sibbo socken.



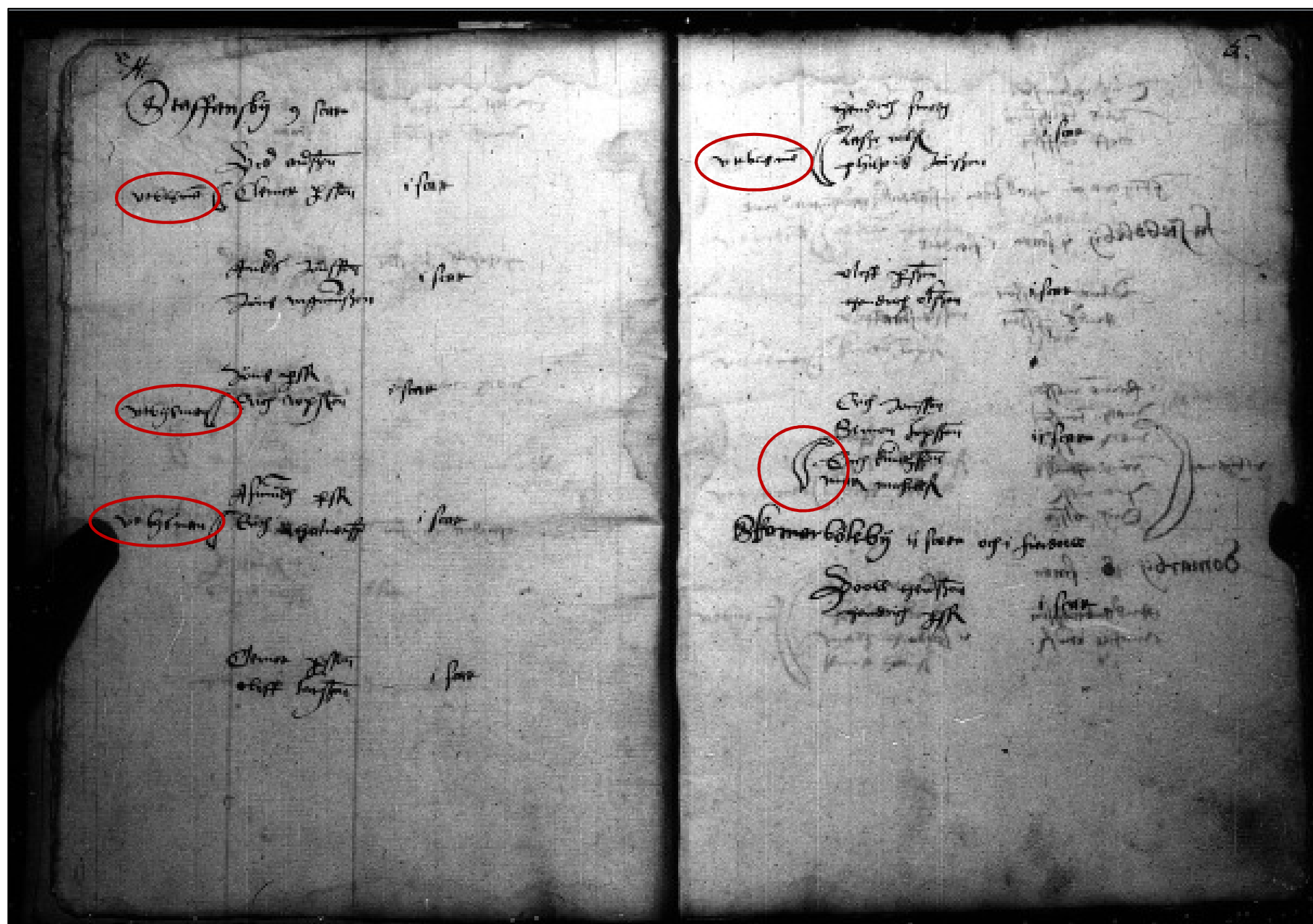
Varma esimerkki autiopyölistä löytyy Pernajan pitäjän Fasarbystä. Samuel Broteruksen Fasarbyn vuoden 1700 kartan selostuksen mukaan useilla kylän taloilla oli osuus Bölsåker-nimisestä niitystä. Karttaselostuksessa mainitaan myös "Böls tompen". Itse kartalla ei näy pyöli-nimistöä. Uudemmilta kartoilta selviää, että autiopyöli on sijainnut yli kilometrin päässä kylästä niin, että se on mahtunut ainoastaan Broteruksen metsäkartalle (=rajakartta kylän alueesta). Karttalähde: KA MHA B38 8/1.



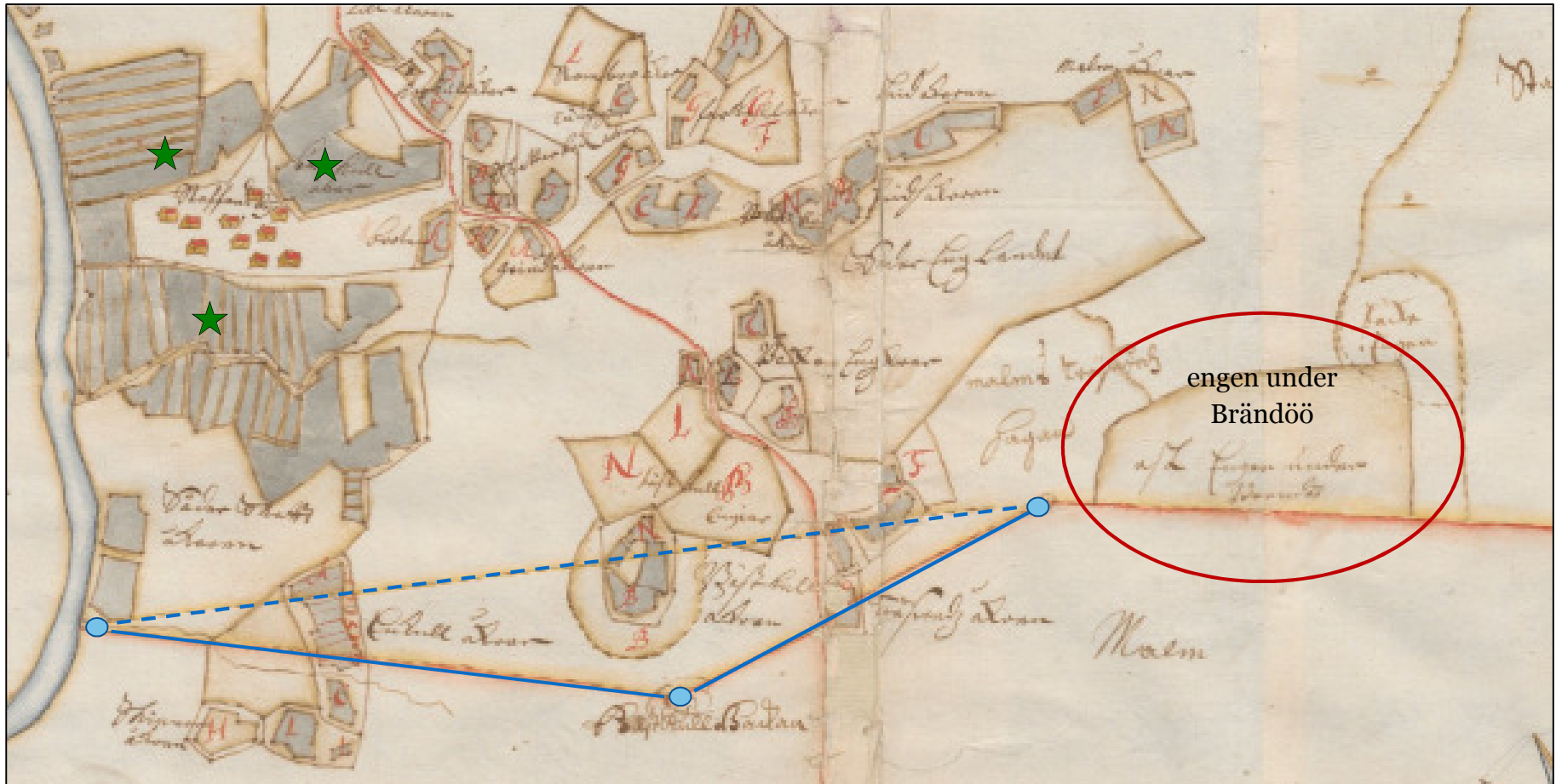
Osa karttojen autiopyöleistä on 1500-luvun jälkipuoliskolla tai 1600-luvulla autioituneita maakirjakyliä. Helsingin pitäjän Granbölen keskiaikaisperäinen kylä autioitui lopullisesti vasta 1600-luvun puolivälissä (SAY, Helsinki). Tomtbackan vuoden 1691 kartalla näkyvät Granbölen autiopellot ("Granböls ödesåker"). Kylän alueella oli vuonna 1770 Granbölen torppa (pikkukartta). Karttalähteet: KA MHA B7 Helsinki:4/1-2. 20/1-3.

4.11. Ulkokylänmaat

Joitakin keskiaikaisperäisiä ulkokylänmaita on jäljellä vielä 1600- ja 1700-lukujen kartoilla. Helsingin pitäjän Staffansbyssä oli vuonna 1547 19 veronmaksajaa, joista kuusi oli ulkokylänmiehiä (ks. kuva alla). Samuel Broteruksen vuoden 1692 Staffansby kartalle on merkitty kymmenen taloa (ks. kartta seuraavalla sivulla). Karttaselitykseen on lisäksi kirjattu kaksi autiotilaa ja yksi Brändön kartanon hallussa ollut ulkokylänmaa. Autiotilojen (=ulkokylänmiesten) peltujen määrä kylän pelloista oli vuonna 1547 17,6 % ja vuonna 1692 13,8 %. Pääosa keskiajalla autoituneiden tilojen pelloista on siis mahdollisesti säilynyt ulkokylänmaana 1600-luvun loppuun saakka.



Helsingin pitäjän Staffansbyn ulkokylänmiehiä ("utbyssman" ympäröity punaisella) Porvoon läänin vuoden 1547 maakirjassa (KA 2961).



Helsingin pitäjän Staffansby vuonna 1692. Brändön kartanon omistuksessa olleeseen ulkokylänmaahan kuulunut niitty on merkitty kartalle (punainen ympyrä). Kartanon pelto-omistuksia ei ole eritelty kartalle. Karttaselostuksen mukaan Brändöllä on ollut osuuksia vihreillä tähdillä merkityissä pelloissa. Ulkokylänmaan alkuperänä on luultavasti joku ryhmäkylässä sijainnut autioitunut tila. Kartalla kannattaa kiinnittää huomio myös Staffansbyn ja eteläisen naapurikylä Malmin väliseen rajaepäselvyyteen (vahvistettu sinisellä) Karttalähde: KA MHA B7 Helsinki 28/1.

4.12. Torpat vanhoilla autiotonteilla

Torppia tulee tarkastella samanlaisina historiallisina asuinpaikkoina kuin talonpoikien ja lampuotien kyliä ja tiloja. Monet torpat on perustettu vanhoille autiotonteille. Samalla tontilla on hyvinkin saattanut olla vuosisatojen varrella talonpojan, lampuodin ja torpparin asuinpaikka.

Torppa on ruotsin kielen kautta suomeen viimeistään keskiajalla saapunut germaaninen lainasana (vrt. saksan kielen dorf), joka on alun perin merkinnyt kylän yhteismaalle perustettua asuntoviljelmää. Kun puhutaan torpparijärjestelmästä tai -laitoksesta, torpalla tarkoitetaan päätoimisen maanviljelyksen harjoittamista varten vuokrattua peltoaluetta ja siihen liittyvää asumusta. Torpat olivat osatiloja eli erikseen määritetyn päätilan osia. Varsinaiseen torpparilaitokseen ei lasketa muonatorppareita, ns. arentimiehiä eli tilanvuokraajia, kruununtorppia ja ruotujakolaitokseen kuuluvia sotilastorppia. Torpparilaitoksen torppia ei tule myöskään sekoittaa mäkitupiin tai lampuotitiloihin. Mäkituvat olivat lähinnä asuntotontteina toimineita vuokra-alueita, joiden ala oli liian pieni päätoimiseen maanviljelyyn. Lampuotitilat erosivat torpista puolestaan siinä, että ne olivat vuokralle annettuja kokonaisia tiloja.²⁴

Vanhempien torppien paikallistamista vaikeuttaa huomattavasti se, ettei niitä ole merkitty järjestelmällisesti 1600-luvun maakirjakartoille ja 1600- ja 1700-lukujen vaihteen verollepanokartoille. Syynä on se, että niiden maat olivat kartanoiden tai itsenäisten tilojen omistamia. Torpista saattavat kuitenkin kertoa esimerkiksi paikanimet. Lisäksi joitakin torppia on merkitty maanmittauskonseptille.

Torppia on 1700- ja 1800-luvuilla rakennettu vanhoille autiotonteille. Lisäksi käytössä olleesta tilasta on saatettu tuolloin muodostaa torppa. Jokaisen torpan kohdalla on otettava huomioon mahdollisuus, että sen paikka voi olla huomattavankin vanha. Torppien historiaa on mahdollista jäljittää Kansallisarkiston digitaaliarkistosta löytyvien Suomen asutuksen yleisluettelon sekä läänintilien henki- ja tositemkirjojen avulla. Myöhempiä 1800- ja 1900-lukujen torppien osalta kannattaa aina myös tarkastaa, miltä niiden paikat ovat näyttäneet 1600- ja 1700-lukujen kartoilla. Nuorikin torppa saattaa sijaita sitä vanhemmalla tontilla.

²⁴ Rasila 2003, s. 365–370.



Vasemmalla olevalle Samuel Broteruksen Bengtsbyn vuoden 1699 kartalle on merkitty E kirjaimella ylimuistoinen autiotila ("urminnes öde"). Vuonna 1753 samalla tontilla oli sotilastorppa, jonka vierellä oli vielä toinen torppa. Vanha tontti on siis annettu ruotusotilaan ja torpparin käyttöön. Karttalähde: KA MHA B5/1, 3-4.



Samuel Broteruksen vuonna 1708 laatimalle Helsingin pitäjän Håkansbölen kartalle on merkitty ratsutila kirjaimella B (ylemmällä kartalla ympäröitynä). Alempana olevalta vuonna 1762 laaditulta Håkansbölen kartalta käy ilmi, että ratsutilan paikalle on perustettu kaksi torppaa. Lisäksi vähän matkan päähän on rakennettu rakuunantorppa. Molemmilla kartoilla näkyy myös Knappis-niminen pelto. Knappis on mahdollisesti ennen Broteruksen aikaa kadonnut kantatilan nimi. Karttalähteet: KA MHA B9 9/52–54; KA MHA B10 3/3-7.



Oikealla olevalle vuonna 1762 laaditulle Håkansbölen kartalle on merkitty tienristeykseen torppa. Vasemmalla olevalla Samuel Broteruksen vuoden 1708 kartalla samalla paikalla ei ole torppaa. Tuolloiset Söder- ja Nårr åker ovat kuitenkin selvästi nimetty myöhemmältä torpan paikalta käsin. Håkansbölen kartanolla tiedetään olleen torppia jo 1600- ja 1700-lukujen taitteessa (SAY, Helsinki). Broterus ei luultavasti ole merkinnyt olemassa ollutta torpan paikkaa kartalleen. Karttalähteet: KA MHA B9 9/52–54; KA MHA B10 3/3-7.

4.13. Peltoparit autiotontin indikaattorina

Kartoilla näkyvät peltoparit saattavat kertoa kadonneesta kylästä tai tilasta. Kaksivuoroviljely on historiallinen viljelymuoto, jossa peltoja aina vuorovuosin viljeltiin ja pidettiin kesannolla. Yhtä suuren vuosittaisen sadon takaamiseksi peltoparit muodostuivat likipitään samankokoisista pelloista. Myös peltoparien nimet voivat kertoa tonttimaasta. Pellot on esimerkiksi voitu nimetä tontilta käsin itä- ja länsipelloiksi.



Helsingin pitäjän Övitsbölen kylän länsi- ja itäpellon välissä on sijainnut tonttimaa (Koivisto 2013; muinaisjäännösrekisteritunnus 1000022870). Pellot on nimetty tonttimaalta käsin. Eriväriset pellot kertovat kaksivuoroviljelystä. Karttalähde: KA MHA B11a:4/1-2.



Vantaan Tavastbyn pohjoisosassa sijaitseva Skratbôle erottuu vuonna 1700 laaditulla puhtaaksiirretyllä kartalla vain peltoryhmäparina. Oikealla olevalle maanmittauskonseptille on sen sijaan merkitty myös tonttima (ympäröity). Karttalähteet: KA MA B7: 14/1-3; MMA Helsinki lbe* 46.

4.14. Karttaselostuksissa mainitut kadonneet kylät



Karttoja tutkittaessa esiin nousee silloin tällöin kyliä, joita ei mainita muissa historiallisissa lähteissä. Sipoon pitäjän Nickbyssa oli 1540-luvulla 16 veronmaksajaa (SAY, Sipoon). Heistä kuusi oli ulkokylänmiehiä. Samuel Broteruksen vuoden 1695 kartalle on merkitty Nickbyn kartano ja seitsemän tilaa. Kylän alueella on siis useita keskiaikaisia tiloja, joiden paikkaa ei voida määrittää suoraan vanhimmalta aluetta kuvaavalta kartalta. Ulkokylänmiesten suuri määrä saa kuitenkin mahdollisen selityksen Broteruksen kartalta; alueella saattaa olla jo keskiajalla autoitunut kylä. Karttaselityksen mukaan useilla taloilla oli osuus Swidiby-/Swidiaby-nimisestä pellosta. Pellon paikka löytyy vain maanmittauskonseptilta. Alueella oli 1700-luvun lopulla kolme torppaa (punaiset pisteet). Karttalähteet: KA MHA B43a 1/1; MMA Sipoon lbx* 26; Kuninkaankartasto.

5. Lähteitä ja kirjallisuutta

Beronius, Lena 2010: Medeltida landsbygdsbebyggelse i Stockholms län. UV MITT Rapport 2010:8.

Digitaaliarkisto: Läänin tilit, Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, Suomen asutuksen yleisluettelo, voudintilit.

Granlund, Åke 1956: Studier över östnylandska ortnamn. Svenska Litteratursällskapet studier 358 = Studier i Nordiskt filologie 44. Borgå.

Haggrén, Georg 2011: The Colonization of Western Uusimaa in the Middle Ages. Colonist on the shores of the Gulf of Finland. Vantaa City Museum publications no 22. Lahti.

Haggrén, Georg, Aki Pihlman & Henrik Jansson 2003: Snappertunan Kullåkerrnsbacken. Unohtunut tutkimuskohde unohdetulla alueella. Muinaistutkija 2003.

Kepsu, Saulo 2005: Vanhat kyläpaikat ja nimistö. SKAS 2005/2.

Kepsu, Saulo 2005: Uuteen maahan, Helsingin ja Vantaan vanha asutus. Suomen kirjallisuuden seuran toimituksia 1027. Helsinki.

Maanmittaushallituksen arkisto, Kansallisarkisto.

Koivisto, Andreas 2013: Vantaa Övitsböle, tarkastuskertomus. Vantaan kaupunginmuseum.

Kouki, Paula Kouki, Lahelma, Antti ja Latvakoski, Niko 2010; Kirkkonummen inventointi Helsingin yliopiston arkeologian oppiaineen inventointikurssi 5.-8.5.2009.

Mäkelä-Alitalo, Anneli 1979: Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autoituminen myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa. Historiallisia tutkimuksia 109.

Mäkelä-Alitalo, Anneli 2004: Vanhat käsialat: avain Ruotsin ajan asiakirjoihin. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 1010. Helsinki.

Mökkönen, Teemu 2006. Historiallinen paikkatieto. Digitaalisen paikkatiedon tuottaminen historiallisista kartoista. Suomen ympäristö 34/2006. Ympäristöministeriö.

https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/38805/SY34_2006_Historiallinen_paikkatieto.pdf?sequence=1

Orrman, Eljas 1972: Några synpunkter på utbysjordarna i Raseborgs län. HTF.

Orrman, Eljas 1973: Utbysjordar-Ödegårdar. HTF 1973.

Orrman, Eljas. 1986: Bebyggelsen i Pargas, S:t Mårtens och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och på 1500-talet. Historiallisia tutkimuksia 131.

Rasila, Viljo 2003: Torpparijärjestelmä. Suomen maatalouden historia. 1. Perinteisen maatalouden aika: esihistoriasta 1870-luvulle / toimittaneet Viljo Rasila, Eino Jutikkala, Anneli Mäkelä-Alitalo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 914:1. Helsinki.